

Nordisk språkhistoria

Föredrag från det 1:a studentkollokviet
i nordisk språkvetenskap
Berlin, 7 – 9 juni 1996

Herausgegeben von
Jurij Kusmenko und Sven Lange

Berlin 1996

INHALT

Jurij Kusmenko/ Sven Lange	VORWORT	5
Rune Palm (Stockholm)	RUNKUNSKAP UNDER MEDELTID – EN ANALYSMODELL OCH NÅGRA RESULTAT	6
Magnus Källström (Stockholm)	RUNSTENEN SÖ 204 I ÖVERSELÖ KYRKA – ETT REKONSTRUKTIONSFÖRSLAG OCH ETT NAMNPROBLEM	19
Torsten Stein (Berlin)	GENUSUTVECKLINGEN I SVENSKA I JÄMFÖRELSE MED ANDRA GERMANSKA SPRÅK	29
Kristina Kotcheva (Berlin)	DEN-LÖSA KONSTRUKTIONEN I SVENSKA – SYNKRONI OCH DIAKRONI	36
Niklas Matsson (Stockholm)	ANTECIPERANDE <i>DET</i> VID SUBJEKTS- OCH OBJEKTS-ATT- SATS I FORNSVENSKA OCH ÄLDRE NYSVENSKA	46
Charlotta Brylla (Berlin)	RAMKONSTRUKTIONER I SVENSKA OCH TYSKA BISATSER UR DIAKRONT PERSPEKTIV	56
Yvonne Lindqvist (Stockholm)	ÖVERSÄTTNINGENS BETYDELSE	63
Albena Beltschewa (Berlin)	KONKURRENS, TENDENS OCH INKONSEKVENNS I ANVÄND- NINGEN AV <i>KOMMA ATT</i> I TRE SVENSKA BIBELVERSIONER	70
Sven Lange (Stockholm)	ATT UNDERSÖKA OCH FÖRFÄLSKA NYSVENSKA TEXTER	78
Jurij Kusmenko (Berlin)	DIALEKTOLOGI OCH SPRÅKHISTORIA	91

VORWORT

In diesem Band werden die Vorträge des 1. studentischen Kolloquiums zur nordischen Sprachwissenschaft (Thema: Nordische Sprachgeschichte) vorgelegt, das vom 7. bis zum 9. Juni 1996 in Berlin stattgefunden hat. Mit dem Kolloquium wird der Grundstein für die Zusammenarbeit auch der skandinavistischen Institute, dem Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin und dem Institut für nordische Sprachen der Universität Stockholm, welche dank des Partnerschaftsvertrages zwischen unseren Universitäten zustandegekommen ist. Es ist geplant, jährlich eine gemeinsame Veranstaltung zu einem sprachwissenschaftlichen Thema durchzuführen. Das Kolloquium hat zum Ziel, die besten Arbeiten der Studierenden und Doktoranden zum Gegenstand gemeinsamer wissenschaftlicher Diskussion zu machen, das Interesse der Studierenden an sprachwissenschaftlicher Fragestellungen weiter zu fördern und gemeinsame sprachwissenschaftliche Projekte zu erarbeiten.

In diesem Jahr wurde für unser Kolloquium das Rahmenthema "Nordische Sprachgeschichte" gewählt, da dieses Thema im Studienjahr 1995/96 in den Lehrveranstaltungen beider Institute schwerpunktmäßig repräsentiert war. Im vorliegenden Band sind zehn Beiträge zur nordischen Sprachgeschichte versammelt, die von den Studierenden Albena Beltschewa (Berlin), Magnus Källström (Stockholm), Kristina Kotcheva (Berlin), Torstein Stein (Berlin), den Doktoranden Charlotta Brylla (Berlin), Yvonne Lindqvist (Stockholm), Niklas Matsson (Stockholm), und den Dozenten Jurij Kusmenko (Berlin), Sven Lange (Stockholm) und Rune Palm (Stockholm) vorgelegt wurden. Der Band dokumentiert damit erste Ergebnisse unserer Zusammenarbeit, die zu unserem gegenseitigen Nutzen sowohl in Lehre als auch in Forschung weitergeführt werden soll. Die Beiträge erscheinen in der selben Reihenfolge, in der die Vorträge gehalten wurden.

Jurij Kusmenko, Sven Lange
Berlin/Stockholm, November 1996

RUNKUNSKAP UNDER MEDELTID – EN ANALYSMODELL OCH NÅGRA RESULTAT

0. Introduktion

Under sen vikingatid och tidig medeltid konfronteras i Norden två skriftsystem: ett inhemskt, runorna, och ett främmande och nytt, latinskriften. När nordborna kom i kontakt med det latinska alfabetet, hade de ristat runor i omkring 800 år. Latinskriften introducerades således i ett samhälle med en lång skrifttradition. Runskriften blev inte heller omedelbart undanträngd av latinskriftskulturen. Arkeologiska utgrävningar i medeltidsstäder (t. ex. Bergen i Norge, Lund i Danmark, Gamla Lödöse och Sigtuna i Sverige) har bringat i dagen en stor mängd runristade föremål i ett antal och med ett innehåll som visar att runorna användes åtminstone en bra bit in på 1300-talet.

I diskussionen om medeltidsrunorna har ett runlitterat samhälle med en utbredd runsk läs- och skrivkunnighet framskymtats (Liestøl, 1971; Svärdström, 1972, 1982; Wessén, 1969). Det har bl. a. hävdats att runorna var en parallellskrift till latinskriften, ett folkligt alternativ till alfabetet och en skrift för vardagliga syften. Trots att den stora variationen i runinskrifter (kronologiskt, geografiskt, föremålsmässigt och innehållsmässigt) visar att runorna har använts för olika syften under en lång tid över stora delar av Norden, bör påståenden som ovan ifrågasättas. Vad menas t. ex. med en parallellskrift, vad är en folklig skrift och vilka är de vardagliga syftena? För att få svar på dessa och andra frågor behövs en modell för analys av användningen av runor under medeltid. Mitt syfte är att presentera en sådan modell och visa på några typer av resultat som kan erhållas genom analysen.

1. På väg till en modell för analys av runkunskap

I skriftkonfrontationens inledningsskede låter sig två olika domäner för de båda skriftsystemen urskiljas (se figur 1). Latinskriften var en skolskrift använd för latin, skriven av professionella skrivare i lärda miljöer och nedtecknad med penna och bläck på pergament. Runorna å sin sida hade använts sedan långt före vikingatid av olika ristare för folkspråk i icke-kyrkliga miljöer, ristad med kniv i trä, metall, läder etc. eller huggen i sten. Med tiden kommer denna dikotomi att brytas upp så att runorna tränger in i den lärda världen och latinskriften in i den folkliga, bl. a. genom att latinskriften användes för ristade meddelanden på folkspråk och runorna för latinska texter, till och med skrivna på pergament. Uppställningen erbjuder ett antal viktiga nivåer för analys av den medeltida runkunskapen genom att den tar fasta på miljöer och individer samt val av språk, medium och skrift.

Figur 1. Latinskriftens och runornas domäner

	Latinskrift	Runor
Skrivsituation	lärd	folklig
Skribenter	munkar, präster	runristare
Språk	latin	folkspråk
Medium	bok och diplom (pergament)	föremål (trä, metall, läder, sten)
Skrivdon	penna och bläck	kniv/hammare och huggmejsel

2. Analysmodell

Med runkunskap förstås här i första rummet skrivande och läsande, men även andra aspekter såsom medvetenheten om skriftens och texters möjligheter måste beaktas. Analysen av runkunskap under medeltid anknyter därför till diskussionen om "literacy" och "orality", vilken ofta fokuseras på just samhälle, språk och individernas medvetande (t. ex. Havelock, 1991). Ett samhälle består av individer som under vissa förutsättningar ingår i institutioner (kyrka, kloster, statsförvaltning) eller mer löst sammanhållna intressegrupper (gillen, skrån) och som under andra agerar enskilt. De använder språket, skrivet och talat, för olika ändamål. Några är både skribenter och läsare, andra endast läsare, några kanske endast "skriver" mer eller mindre obegripliga texter och ytterligare andra brukar inte skrift alls. Vi skall här ta fasta just på bruket av runskriften för att kunna säga något om runkunskapen under medeltid. Figur 2 ger en uppställning av de olika nivåerna i analysen.

Figur 2. Nivåer för analys av runkunskap

	Samhälle		
Nivå 1	Miljöer	institutioner	grupper
Nivå 2	Skribenter/ läsare	individer t. ex. präster, munkar	hantverkare, enskilda
Nivå 3	Texter	religiösa, officiella	folkliga, privata
Nivå 4	Språk	latin	folkspråk
Nivå 5	Skrift/ medium	(alfabet) pergament	runor trä, metall m. m.
Nivå 6	Färdigheter	utvecklade	enkla

Föremålen och inskrifterna bör kunna ge en fingervisning om de olika miljöer där runskriften existerade och vilka användarna var. Deras medvetenhet om skrift och dess användningar tolkas här i ett snävt perspektiv, nämligen medvetenheten om för vilka syften skriften kan användas och hur. Texterna är i de flesta fall avsedda att läsas, eller att läsas upp för de icke läskunniga. Det är alltså frågan om ett visuellt språk. En text som är klädd i en sådan form att den enkelt fyller sin funktion att bli läst och förstådd visar att skribenten haft relativt utvecklade färdigheter. Detta gäller både inskriftens innehåll (formulering) och form (utförande). En inskrift som är svårläst och därför besvärlig att förstå antyder att skribenten inte besuttit några avancerade färdigheter. En annan dimension av runkunskap anges av hur och om texterna brukas för olika syften.

Den skisserade modellen skall här prövas på ett antal medeltida runinskrifter, men genom att den är generell kan den användas för studier av all slags skriftkunskap. Det svenska landskapet Västergötland erbjuder ett lagom stort material för en pilotstudie. Från landskapet känner vi drygt 150 runristade föremål som kan bestämmas som medeltida. Avgränsningen av materialet görs dels genom typologisk datering (gravstenar, dopfuntar m. fl. kyrkliga artefakter), dels genom stratigrafisk (t. ex. bruksföremål i stadsmiljö). Gränsen för medeltid dras här c:a 1050. Kriterierna medför att resta runstenar, som normalt anses som vikingatida, utesluts även om de har ristats och rests efter 1000-talets mitt.

3. Analys

Utgångspunkten för analysen utgörs av kvantitativa sammanställningar av de runristade föremålen och inskrifterna över tid och rum. Två stora osäkerhetsfaktorer påverkar dock den kvantitativa delen. För det första är dateringarna ofta svepande med marginaler på ± 50 år. För det andra utgör det bevarade materialet sannolikt inte ett representativt urval av det en gång existerande, t. ex. bevaras oorganiskt material (sten, metall) bättre än organiskt (trä, skinn, ben). Dessutom varierar gynnsamheten för bevarandet med jordartsförhållanden, t. ex. anses bevarandeförhållandena i Gamla Lödöse vara gynnsammare för materialet från 1200- än från 1300-talet. Även antikvariska intressen har påverkat bilden genom att de framför allt värnat kyrkliga föremål. Slutsatser om runskrivandets omfång på en viss plats eller under en viss tid, eller om förändringar över tid och rum rymmer således ett relativt stort mått av osäkerhet. Analysen måste därför inrikta sig på kvalitativa iakttagelser, vilka inte behöver påverkas i samma utsträckning som de kvantitativa. Den kvalitativa analysen kommer i första skedet att beakta miljöer, texter och språk för att ringa in användningen av runor och på grundval därav i ett andra skede diskutera individerna och deras runkunskap.

Tabell 1. Dateringar för runristade gravmonument och andra föremål.

	Gravmonument	Andra föremål	Σ
1000-tal	22	1	23
1100-tal	21	23	44
1200-tal	23	44	67
1300-tal	—	13	13
?	1	8	9
Σ	67	89	156

Enligt tabell 1 visar de bevarade gravmonumenten en tämligen jämn fördelning 1000–1300, medan andra typer av föremål har en ojämn spridning 1100–1400. Tidsskillnaden på c:a 100 år kan tolkas som att runorna började användas för annat än monumentinskrifter först i ett senare skede, men här föreligger just ett sådant fall där representativiteten kan vara satt ur spel. Vi får dock starka indicier om att bruket av runor varade längre i icke-monumentala sammanhang, eftersom sannolikheten för bevarande av gravmonument är större än för många andra typer av föremål. Under 1300-talet tycks dock användningen av runskriften i Västergötland avta och även upphöra.

På 1000-talet beläggs bruket av runor nästan uteslutande av gravinskrifter från ett område strax söder om Vättern (Häggesled–Husaby–Skara). Inskrifterna från 1100- och 1200-talet visar en större spridning och tyngdpunkten har förskjutits österut till trakterna kring klostren i Varnhem och Gudhem. Dessutom finns en västlig, tämligen isolerad fyndort, Gamla Lödöse. 1300-talsinskrifterna stammar framför allt från stadsmiljö, Gamla Lödöse och Skara. Detta skulle vid första påseende kunna tolkas som om runorna under 1100- och 1200-talet ökar sina domäner inte bara inskriftsmässigt utan även geografiskt. Här måste man dock beakta 1000-talets stora mängd resta runstenar, som har en i stort sett lika stor geografisk spridning. Dock kan ett ökat bruk i specifikt medeltida sammanhang skönjas.

3.1 Miljöerna

Fyndplatsen för ett objekt behöver naturligtvis inte återge den miljö där det fungerade och inskriften var ämnad att läsas. Miljön avslöjas dock ofta genom föremålets art. Föremål som kyrkklockor, dopfuntar och gravstenar hör till den kyrkliga miljön, medan hantverksredskap (t. ex. måttstockar) rimligen hör till folkliga miljöer. För andra typer av objekt (t. ex. skålar och knivar) är bedömningen svårare. Här har fyndplatsen i de flesta fall fått fälla avgörandet (tre runristade amuletter har förts till folkliga miljöer). Försättningsvis hålls två huvudtyper av miljöer isär, en klerikal (kyrka och kloster) och en folklig. I tabell 2 presenteras de runristade objekten fördelade dels på några vanliga föremålstyper, dels på de båda huvudtyperna av miljöer.

Tabell 2. Föremålstyper, fördelade på klerikala och folkliga miljöer.

	Klerikala miljöer					Folkliga miljöer				Tot.
	Grav-monu-ment	Kyrk-klockor	Dop-funtar	Övriga	Σ	Red-skap	Run-kavlar etc.	Övriga	Σ	
1000-tal	22	—	—	—	(22)	—	1	—	(1)	23
1100-tal	21	—	4	9	(34)	2	6	2	(10)	44
1200-tal	23	8	3	5	(39)	13	11	4	(28)	67
1300-tal	—	4	—	—	(4)	6	1	2	(9)	13
?	1	—	—	4	(3)	4	1	—	(5)	9
Σ	67	12	7	17	(103)	25	20	8	(53)	156

Enligt tabell 2 stammar knappt 70% av de bevarade föremålen från klerikala miljöer och drygt 30% från folkliga. Kyrkans bruk av runor beläggs från ett stort geografiskt område, medan de från icke-klerikala miljöer är begränsade till de tre städerna Gamla Lödöse (29), Skara (7) och Falköping (1). Inskrifter i klostermiljö beläggs från Varnhem och Gudhem samt Dominikanklostret i Gamla Lödöse. En viktig skillnad när det gäller runornas användning är att de kyrkliga föremålen nästan uteslutande utgörs av fasta inventarier: gravstenar, kyrkklockor, dopfuntar och byggnadsdetaljer, medan de folkliga miljöerna endast belägger inskrifter på olika typer av lös-föremål, vanligen redskap av privat natur. Hela 90% av lös-föremålen härrör från folkliga miljöer i städer och återstoden framför allt från

kloster. Klostren tycks därigenom inta en mellanställning med både gravmonument och lösföremål. Vi ser här en eventuell skillnad i bruket av runor i olika miljöer.

3.2 Texterna

Runtexter kan studeras på flera sätt, t. ex. med hänsyn till innehåll (böner, signaturer etc.), målgrupp (officiella–privata), funktion (narrativa, performativa etc.) och längd (meningar, ord, tecken). Den medeltida gravinskriften kan tjäna som åskådningsexempel. Den är en officiell text, offentligt placerad på kyrkogården och avsedd att läsas av den läskunnige som passerade. Inskriften på en s. k. kistlockformig gravhäll från Broddetorp (Vg 81) har ursprungligen bestått av fyra kanske fem textenheter.

A: **bendikt · romfarari : let gera : hualf : þenna : ifir · magnus · koþan dræg · -----s...**

B: **ok : do : han om nat : firir · þeira : postla : messoafan : simonis : æt : iute : in þat er ret hu ...**

Den inleds med en s. k. sponsorsformel som anger vem som låtit utföra monumentet och vem som avlidit ("Benedikt romfarare lät göra denna gravvård över Magnus"), följt av ett eftermäle ("en god ung man"). Efter en kortare lakun anges dödsdagen ("Och han dog under natten före apostlarna Simons och Judas' mässoafton" [dvs. natten före den 27 oktober], avsikten är att ange anniversariet, när den årliga dödsmissan skulle hållas). Inskriften avslutas med en numer skadad uppmaning till bön, som dock kan restitueras från andra inskrifter ("Envar bör [här bedja Pater noster]"). Inskriften innehåller både narrativa och hortativa element och har ursprungligen bestått av ca 30 ord och 140 runor. Gravinskrifterna är emellertid speciella statusmonument utförda av professionella ristare, och de kommer därför att endast beröras tillfälligtvis i den fortsatta analysen.

3.2.1 Inskriftslängd

De längsta inskrifterna påträffas just på gravstenar. Övriga föremålstyper bär överlag kortare och innehållsfattigare texter. Tabell 3 anger inskriftslängden i antal ord per olika föremålstyper i de olika miljöerna. (23 objekt har inskrifter som ej kan tolkas, t. ex. inskrifter med synbarligen meningslösa runräckor och inskrifter med runliknande tecken. Dessa redovisas ej, varför endast 66 föremål kvarstår.)

Tabell 3. Inskriftslängd, ord/föremål. 0 = initialer eller icke-språkliga texter, ?=inskrifter vars antal ord ej kan bestämmas på grund av skada.

	0	1	2-3	4-5	6-9	10-	?	Σ
Folklig								
Redskap	4	6	6	1	—	1	1	19
Runkavlar	—	1	3	—	—	—	4	8
Övriga	4	—	—	—	1	2	—	7
Klerikal								
Klockor	—	5	4	—	—	3	—	12
Dopfuntar	—	1	3	1	2	—	—	7
Övriga	1	2	2	1	1	3	3	13
Σ	9	15	18	3	4	9	8	66

54 föremål har så pass oskadade inskrifter att längden kan bestämmas. Av dessa bär knappt 70% mycket korta inskrifter (tre ord eller färre), och endast c:a 15% har tio ord eller fler. De längre inskrifterna uppträder främst i klerikala miljöer (ofta på klockor, men även på andra typer av objekt). De är mindre vanliga på folkliga föremål. De tre exemplen på relativt långa inskrifter i folklig miljö kommer alla från amuletter. En av de längsta texterna beläggs faktiskt på en amulett (Vg 216) som utvikt mäter ca 90 x 20 mm. En inskrifts längd hänger framför allt samman med dess syfte, och föremålets storlek spelar mindre roll. För jämförelsens skull kan nämnas att medeltalet för de oskadade gravinskrifterna ligger på nio ord.

3.2.2 Textinnehåll

I några fall bär föremålen inskrifter med flera textenheter (jfr. Broddetorpsstenen ovan). Det största antalet påträffas på en klocka från Saleby kyrka (Vg 210). Inskriften består av en datering till året 1228 (*Þa jak var gør, þa var þushundrap tu hundrap ok tiugu vinter ok atta fran byrþ Guþs*), den magiska förkortningen *agla*, början på änglahälsningen (*Ave Maria gratia plena*) och en välönskan till Dionysius (*Dionysius sit benedictus*). Antalet texter är alltså något större än antalet föremål (78 respektive 66). I tabell 4 har texterna kategoriserats i några vanligt förekommande typer. Ägarformlerna består av initialer, ett namn (t. ex. *Þorildr*, laggsålsbotten, Vg 266) eller en mening som anger ägande (*Hælgæ a mik*, smörspade, Vg 239). Signaturerna anger att någon har gjort ett föremål (*Andreas gerþe kar*, dopfunt, Vg 252) eller ristat runorna (*Þorkel naktergal risti runir þessir i Olafs kirki[u]*, dopfuntsfot, Vg 243). Böner (t. ex. *Ave Maria*) och avvärande inskrifter (t. ex. *fupark*) har sammanförts som magiska inskrifter. Som framgår av tabell 4 utgörs ca 75% av texterna av sådana mer eller mindre fasta formler (c:a 40% av ägarformler och signaturer, c:a 35% av magiska texter), och endast 25% av texterna har ett annat, mindre formelaktigt innehåll. Det är framför allt i formelgrupperna som de korta inskrifterna påträffas. Exempel på långa signaturer och magiska inskrifter finns dock. (Inskriften på klockan från Kyrkesfalla, Vg 219, består av 12 ord, och amuletten från Högstena, Vg 216, innehåller en besvärjelse mot gengångare på 24 ord.) Vi kan också notera att det framför allt är inskrifterna som hör till kyrkomiljön som innehåller flera textenheter.

Tabell 4. Textinnehåll, text/inskrift. Parentes anger att texten inte är första text på ett föremål.

	Ägar- formel	Signatur	Magisk	Annat	Σ
Folkliga					
Redskap	13	1	1	4(1)	18 (1)
Kavlar	1	—	2	5	8
Övriga	—	—	3	5	8
Klerikala					
Klockor	—	1 (2)	10 (3)	1	12 (5)
Dopfuntar	—	4 (2)	1 (1)	2	7 (3)
Övriga	4	3 (2)	4 (1)	2	12 (3)
Σ	17	9 (6)	21 (5)	18 (1)	66 (12)

Ägarformeln påträffas uteslutande på redskap, de flesta från folkliga miljöer, några få från kloster. Signaturerna möter främst på hantverkstillverkade objekt från kyrkor, men finns även på en sölja av horn (Fv, 1972, 265). Inskrifter med magiskt innehåll är mer spridda över föremålstyper och miljöer. Bönerna är självfallet vanliga i den klerikala miljön, men förekommer även på redskap, t. ex. har en garnvinda(?) från Skara (Fv, 1973, 200f.) inskriften: *Ave Maria*. Andra besvärjelser är mer jämnt spridda över miljöerna. I alla dessa fall är texterna nära knutna till föremålen och miljöerna (jfr. gravinskrifterna).

Även texterna med annat innehåll är ofta knutna till det föremål på vilket de är anbragta. Men ett litet antal texter är mer fria i förhållande till sina objekt. Till den första gruppen hör texter som anger föremålets art och funktion. Inskriften på en slagval anger att det just är en slagval (*præghil*, Vg 272), och texten på dopfunten Vg 244 från Hemsjö gamla kyrka översätts: "*Alla själar här döpas in i församlingen genom mig, skålen* (dvs. dopfunten)". Av likartat slag är några "bildtexter". En numer försvunnen inskrift på en kyrkdörr från Fredsberg (Vg 202) tycks ha berättat att "[*Man*] ser [*att*] *Mikael dräpte ormen*" och kan ha fungerat som en förklaring till en bildframställning på dörren. Exempel på att förhållandet mellan text och föremål inte alltid är omedelbart ges av de s. k. runbrev. En fragmentarisk runpinne från Lödöse (Vg 280) bär inskrift på två sidor. Inskriften innehåller nu c:a 9 ord, men har ursprungligen varit tämligen lång. Inskriften lyder: A: *Var þu vin min, Arnfinder* B: ... *lægg þit, hva gange*, och den tycks innehålla en uppmaning till Arnfinn att vara vänligt sinnad. B-sidan ger ingen självklar mening, "*lægg ... vem som än ginge(?)*". I dessa fall är föremålet reducerat till att vara inskriftsbärare.

3.2.3 Textfunktion och målgrupper

Inskrifterna kan även grupperas med hänsyn till deras målgrupper (officiella och privata) och texterna till deras funktion (narrativa, exhortativa, performativa och sociala). Att bestämma funktionen är inte alldeles enkelt, t. ex. kan en ägarformel ha flera funktioner. Den kan vara narrativ: "*Torild (äger skålen)*", exhortativ, dvs. att den skall tolkas: "*Tag inte (rör inte m. m.) skålen!*" och performativ, dvs. bevarande och skyddande genom sin blotta närvaro på föremålet. Grupperingen

av texterna är gjord utifrån min uppfattning om deras tydligaste (och därmed främsta) funktion (figur 3). Jag betraktar t. ex. ägarformlerna som hortativa texter och runbrevet som narrativa, trots att de båda exemplen innehåller uppmaningar. Inte heller fördelningen på målgrupper är problemfri. Ett flertal inskrifter är vare sig strikt privata, dvs. skrivna för eget bruk, eller officiella, utan riktar sig till en eller några få individer. Jag har därför infört en mellangrupp med halvprivata inskrifter. I flera fall kan indelningen diskuteras, men den torde ändå rätt väl träffa inskrifternas målgrupper och texternas ursprungliga funktioner.

Figur 3. De västgötska runinskrifternas målgrupper och funktioner.

	Officiella	Halvprivata	Privata
Narrativa	Sponsorsformler (<i>gravmonument</i>) Hantverkarsignaturer (<i>gravmonument</i> , <i>kyrkoinventarier</i>) Bildtexter (<i>kyrkoinventarier</i>)	Brev (<i>runben</i> , <i>runkavlar</i>) Hantverkarsignaturer? (<i>sölja</i>)	—
Exhortativa	Uppmaningar till böner (<i>gravmonument</i>)	Ägarsignaturer (<i>redskap</i> , <i>verktyg</i>)	—
Performativa	Böner, magiska texter (<i>klockor</i> , <i>dopfuntar</i>)	Besvärjelser, trollformler (<i>redskap</i> , <i>runkavlar</i>)	Besvärjelser, trollformler (<i>runkavlar</i> , <i>amuletter</i>)
Sociala (Rekreation)	—	Klotter (<i>runkavlar</i>)	Klotter (<i>runkavlar</i>)

Genom de föremål som bär runinskrifter kan vi konstatera att de officiella inskrifterna uppträder i och vid kyrkan som institution, de halvprivata och privata i kloster och i stadsmiljö. De officiella inskrifterna ger exempel på narrativa, exhortativa och performativa texter, de privata endast på performativa och sociala. Genom de båda runbrevet beläggs de halvprivata inskrifterna alla textfunktionerna. Om vi i stället ser till antal får vi en intressant motsättning. De narrativa texterna beläggs med få undantag i officiella inskrifter, medan de exhortativa och i ännu högre grad de performativa är vanligast i halvprivata och privata inskrifter. För berättande har således runorna inte använts i någon större utsträckning utanför kyrkans domän.

3.3 Språk

I inskrifterna förekommer fornsvenska och latin. Flera av texterna är dock inte språkspecifika. Det gäller de som består av enbart personnamn och korta böner (*Ave Maria /gratia/*) eller s. k. magiska ord (*fupork*, *agla*). När dessa undantagits finns fornsvenska texter på 26 av föremålen. Latinska texter är mer sällsynta med endast sju belägg.

Folkspråket har använts för alla funktioner och målgrupper. De officiella narrativa texterna är vanligast, men fornsvenska förekommer även i exhortativa och performativa texter. Ett sådant exempel från den privata sfären ges av en sticka med en inskrift avsedd att stämma blod (Fv, 1983, 236f.).

Latin däremot har ytterst sällan valts för narrativa texter. Endast två inskrifter tycks höra till denna kategori. Ett benfragment (Vg 265) funnet i en strand-avlagring, innehåller texten *Late genitor, væ* och anses innehålla ett s. k. runbrev "Håll dig gömd, far ...". En blyvikt (Vg 234) har en text som anger vikten till en mark (*un[a] marca*). Någon offentlig narrativ latinsk text förekommer alltså ej. Tre inskrifter är uppenbart performativa, de båda inskrifterna på kyrkklockor (Vg 210, 248) och den privata inskriften på en amulett (Vg 264), citat från *Commendatio animae*). De två återstående texternas funktion är svårbestämd. Ett stylushandtag i trä innehåller ett citat från Psaltaren 50:6 (Vg 262), och ett mättdon från Lödöse innehåller den tveksamt tolkade inskriften *Ales tales arvales* "Du skall föda dessa bönder" (Vg 260). Dessa två inskrifter kan vara performativa, kanske ren utsmyckning. Två av de latinska texterna förekommer på profana föremål (vikten och mättdonet) och tre uppträder i religiösa magiska sammanhang. Inskriften på stylushandtaget och runbrevet hör måhända hemma i en klerikal miljö, kanske ett kloster.

3.4 Skriften

Den grafemuppsättning som kan bestämmas utifrån inskrifternas enskilda runtecken (grafer) avviker mer eller mindre från den grunduppsättning som den 16-typiga runraden erbjuder. Olika ristare har i olika stor utsträckning begagnat sig av s. k. stungna runor, som ger ristaren möjligheter till ett mer ljudnära skrivande. Inskrifter med stungna runor uppträder främst i den klerikala miljön. Där finns särskilda vokaltecken för *e*, *y*, *æ*, *ø*, samt konsonanttecken *c*, *d*, *g*, *p*, *v* och *z*. I inskrifterna från folkliga miljöer förekommer endast specialtecken för *e*, *g* och *æ*. Det existerar således två grafemuppsättningar, en standard som är vanlig i folkliga miljöer och en utökad i de klerikala. En annan skillnad mellan inskrifter från de båda miljöerna är att bindrunor är vanligare i klerikala miljöer. Inskriften på dopfunten från Hemsjö (Vg 244) inleds *Allar sialar hæR dōpas ...* med bindrunor i **a+la+r**, **sia+la+r** och **d+o+p**. Både de stungna runorna och bindrunorna är utslag av ett mer avancerat skrivande, dvs. en mer utvecklad runkunskap.

3.5 Individerna

Frågan om vilka som skrev och läste runor under medeltiden är inte alldeles lätt att besvara. Den som ristade en inskrift behöver inte vara den som *de facto* skrev den, utan runristningar kan ha existerat som förlagor innan de utfördes i sten eller annat material. I det västgötska medeltidsmaterialet känner vi dock namnen på två runristare, Torkel näktergal (Vg 243) och prosten Björn (Vg 219). I det senare exemplet har prosten stått för runinskriften på den klocka som Sköldulf gjutit (*Skialdulfr han gōt mik ok Biorn skar mik, provaster han*). Till de runkunnigas skara hör också tillverkarna av runinskrifterna på gravmonumenten, stenhuggarna och stenhuggarna. Runskribenter fanns alltså i den kyrkliga miljön (präster och vissa professionella hantverkare), säkerligen också i klostren (munkar och nunnor). Även i städerna fanns personer som kunde skriva runor, men det är svårare att ange inom vilka grupper dessa verkade. Inskriften på blyvikten

(Vg 234) pekar på en trolig grupp, handelsmännen. Andra grupper av runkunniga avslöjar sig ej i materialet.

Läsarna är mer anonyma än skribenterna, men det ligger i de flesta inskrifters natur att bli lästa, t. ex. uppmanas till läsning genom frasen "tyd runorna" (*raþ runur*) på en runristad pinne från Lödöse (Fv, 1992, 172f.). Läsarna finner vi naturligtvis i samma miljöer som inskrifterna, förutom kyrkans män och folk i klostren, vanliga kyrkobesökare och stadsbor. Vi har inga säkra belägg på runskribenter från folkliga miljöer utanför städerna. Förekomsten av inskrifter i sockenkyrkorna och på kyrkogårdarna förusätter att det fanns ett antal läskunniga på landsbygden. De som kunde läsa runor bör dock rimligen ha varit fler än de som kunde skriva, såväl i städer som på landet.

3.6 Färdigheter

Den aktiva runkunskap, det "skrivande", som belyses genom inskrifterna kan bedömas på en skala utvecklad–enkel, där inskriftens formulering och utförande (planering, bruket av skiljetecken och stungna runor samt handstilen) får fälla utslaget. Med undantag för gravinskrifterna går det ej att dra några absoluta skiljelinjer för distinktionen utvecklad–enkel mellan olika inskrifts- och föremålstyper. Vissa dopfuntar och kyrkklockor visar prov på utvecklad runkunskap, andra på enkel. Det stora flertalet texter är mycket korta och därför oftast mindre intressanta att bedöma med hänsyn till deras formulering. Om ett par initialer eller ett namn är tillräckligt för att ange ägande, har skrivandet fyllt sin funktion. Längden i sig har alltså ingen avgörande betydelse.

Det rent tekniska utförandet varierar. Den verkliga professionalismen finner man i de officiella inskrifterna, framför allt hos stenmästarna. Men prov på god teknik ges också av några föremål med halvprivata inskrifter. Söljan av horn från Skara (Fv, 1972, 265) har en inskrift som berättar vem som tillverkat den (*Gerþe Arviþer*). Inskriften är mycket omsorgsfullt utförd och har krävt åtskilligt arbete genom att runorna är upphöjda i relief. Den kända inskriften *Mun þu mik, man þik. Un þu mer, an þer* finns på en vackert tillverkad vävkniv av ene från Lödöse (Vg 279). Båda dessa exempel är dock lite speciella. Förmodligen har vi här att göra med gåvor, där ristaren har ansträngt sig extra. Men vi finner även väl utförda ristningar på träpinnar och benbitar (Vg 180, Fv, 1992, 172f.). Det fanns alltså välskrivande skribenter både i klerikala och folkliga miljöer.

Materialet visar också att det existerade olika grader av runkunskap. Huruvida den klockgjutare som göt klockan i Kyrkefalla (Vg 219) var runkunnig eller ej framgår inte av inskriften, men hans förmåga har utan tvivel understigit prästens. Andra klockor visar faktiskt prov på dåligt runkunnande. Den person (klockgjutare?) som ristat den urspårade runräckan **frupokhniastbmR** (Vg 203) uppvisar ingen utvecklad förmåga. Flera hantverkare var emellertid mycket skriftkunniga. Den Harald stenmästare som ansvarat för ett antal gravmonument i Västergötland tycks behärska såväl runor som latinskrift och både folkspråk och latin (se t. ex. gravhällen från Ugglum, Vg 95).

4. Sammanfattande diskussion

Det bevarade materialets kronologiska fördelning antyder att runorna började användas för icke-monumentala inskrifter först i ett senare skede. De medeltida gravmonumenten är i flera fall samtida med 1000-talets resta runstenar, och de är en fortsättning på ett redan existerande skriftbruk. I Västergötland upphör detta bruk under 1200-talet. Runorna användes emellertid längre för andra och nya ändamål, men även detta bruk syns minska under 1300-talet och upphöra c:a 1400. Den geografiska spridningsbilden för de medeltida runinskrifterna ökar från 1000-talets relativt begränsade till 1100- och 1200-talets mer utbredda. Det tycks onekligen som om runskriften ökar sina domäner. Inskrifterna beläggs dock endast från klerikala och urbana miljöer. Koncentrationer uppträder under 1200-talet dels runt klostren i Varnhem och Gudhem, dels i Lödöse. Framför allt kyrkans, men även klostrens roll kan ha varit avgörande för det utökade bruket av runor. Om så är fallet, har förmodligen latinskriftskulturen stått för modellerna när det gäller nya områden och funktioner för skrift, och kyrkan och klostren har spelat en aktiv och avgörande roll för utvecklingen av runkunskapen.

Kyrkan använde runskriften för officiella ändamål. På kyrkliga föremål påträffas såväl narrativa, som hortativa och performativa texter. Där är dessutom inskrifterna ofta innehållsrika och långa, välformulerade och välskrivna. Språket är fornsvenska. Här ges således exempel på en utvecklad runkunskap. Och de ristare som vi känner till namnet hör hemma i denna miljö. Vi vet inte vem den Torkel näktergal var som ristade runor på dopfunten i Olavskyrkan i Lödöse, men den Björn som skar runorna i klockan i Kyrkefalla var prost (*provaster*). Mycket tyder på att utvecklingen av den vikingatida runraden till ett utökat medeltida runsystem ägde rum inom kyrkan på grund av dess intresse för skrift.

Med tanke på klostrens eventuella roll är förskjutningen av spridningsbilden österut till trakterna kring Varnhem och Gudhem, och västerut till Lödöse intressant. De båda cisterciensklostren i Varnhem och Gudhem anlades c:a 1150 och kan ha spelat en viss roll för spridningen och utvecklingen av runkunskap. Däremot anlades klostret i Lödöse inte förrän 1243 och uppträder därför väl sent, även om inskrifterna från 1200-tal i Lödöse är de mest frekventa. Användningen av runskriften i klostren är tyvärr dåligt belagd, och inskrifterna är alldeles för få för att man skall kunna uttala sig med någon bestämdhet. Men det lilla materialet innehåller texter för både officiella och halvprivata eller privata ändamål. I Varnhems kloster har både en runristad gravsten (Vg 79) och ett personligt föremål med runinskrift (Vg 213) påträffats. Från Gudhem stammar en skadad gravsten med texten *conversus* "lekmannabroder" (Vg 111). Flera av lösfynden från Lödöse (främst bruksföremål, t. ex. Vg 230, 231, 236, 237) har gjorts på klosterområdet, inget av dem ger dock exempel på någon avancerad runkunskap. Flera av inskrifterna är mer eller mindre utplånade, andra har ägarinskrifter. Det föremål som kanske bäst passar in i en klostermiljö, stylushandaget, är funnet i den centrala stadsbebyggelsen i Gamla Lödöse.

Användningen av runor i staden (utanför den klerikala miljön) tycks i stor utsträckning ha varit av halvprivat eller privat natur. Det stora flertalet inskrifter innehåller ägarsignaturer och klotter. Några få inskrifter antyder dock ett ganska utvecklat bruk av runor. Den fragmentariskt bevarade runpinnen Vg 280 tycks tillsammans med den latinska uppmaningen ge belägg för runbrev. Runorna har alltså använts för korrespondens, ett bruk välkänt från norska Bergen. Staden som

företeelse med dess funktioner, handel och hantverk, har uppenbarligen erbjudit en gynnsam grogrund för spridningen av runkunskap.

Några belägg för ett "folkligt bruk" utanför städerna har inte framkommit. Detta betyder inte att runor endast använts i kyrkor, kloster och städer. Här kan det bevarade materialets representativitet spela sentiden ett spratt. Det enda föremål som påträffats i en agrar miljö är två brynen (Vg 208, 226) med runliknande tecken, men det kan vara slumpen som medfört att de enda beläggen från en folklig miljö utanför städerna inte ger prov på någon utvecklad runkunskap.

Bland skribenterna märks präster och munkar, handelsmän och hantverkare. Dessutom ser vi olika grader av runkunskap. Vissa förmådde att åstadkomma texter med olika funktioner, ofta välformulerade och välskrivna med ett avancerat bruk av tecken (stungna runor, bindrunor) och av viss längd. De visar därmed prov på utvecklad runkunskap. Andra avfattade texter med begränsade funktioner, ofta korta och med ett enkelt bruk av runor. Men det fanns också de som inte behärskade konsten att skriva med runor, vilket antyds av de inskrifter som är otolkbara utan att vara skadade samt de föremål som påträffats med runliknande tecken.

Om runorna skall betraktas som en parallellskrift, tvingas man acceptera att parallellerna inte löper jämsides. En viktig anledning till detta är att runskriften i främsta rummet är en skrift för epigrafi, medan latinskriften är en bok- och urkundsskrift. Runkunskapen avviker därför på flera sätt från alfabetkunskapen när det gäller texter, skribenter och deras färdigheter. Runskriften är folklig så till vida att den används av andra än präster och munkar och att den brukas för icke-officiella sammanhang. Någon stor spridning av skrivande i breda lager av befolkningen kan inte observeras, ej heller tycks runorna användas för speciellt många eller avancerade syften. När det gäller de vardagliga syftena framkommer dessa framför allt i ägarinskrifter och magiska inskrifter. De båda halvprivata "breven", som ger exempel på ett mer kommunikativt bruk, är i likhet med runbreven från Norge knutna till staden som handels- och hantverksmiljö. Intressegrupper som gillen och skrän har uppenbarligen haft intresse för runorna för sina specifika syften. Även andra grupper eller enskilda individer bör ha haft behov av runor, men av detta syns inget i det bevarade materialet.

Runorna tycks ha störst spridning för exhortativa och performativa texter, vilka påträffas i alla de miljöer som belägger runinskrifter, kyrka, kloster och handel och hantverk. De narrativa texterna tycks emellertid vara förbehållna kyrkans officiella inskrifter. Det kan faktiskt vara så att vi ser en nedgång i tillkomsten av folkliga narrativa texter under medeltid. Under vikingatid när runstenarna restes i det agrara landskapet, fungerade texterna i vardagen. Under medeltid tycks det som om bruket av runor centraliseras till kyrkan och till intressegrupper i staden.

Litteratur

Fv = *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning*. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1–, 1906–.

Havelock, E., 1991: "The oral-literate equation. A formula for the modern mind". I: D. A. Olsom ; N. Torrance: *Literacy and Orality*, Cambridge.

Liestøl, A., 1971: "The Literate Vikings". I: *Proceedings of the sixth Viking Congress*, Uppsala.

Svärdström, E., 1972: "Svensk medeltidsrunologi". I: *Rig*.

—, 1982: *Runfynden från gamla Lödöse*. (Lödöse – västsvensk medeltidsstad IV:5), Stockholm.

Vg = *Västergötlands runinskrifter* granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström. 1940–70. Sveriges runinskrifter utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien V, Stockholm.

Wessén, E., 1969: *Från Rök till Forsa. Om runornas historia under vikingatiden*. Filologiskt arkiv 14, Stockholm.

Magnus Källström (Stockholm)

**RUNSTENEN SÖ 204 I ÖVERSELÖ KYRKA –
ETT REKONSTRUKTIONSFÖRSLAG OCH ETT NAMNPROBLEM**

1. Inledning

Sveriges runinskrifter utgör i dag den naturliga utgångspunkten för runforskningen i Sverige. Avsikten med detta stora korpusverk är att i text och bild behandla alla kända runinskrifter i landet – ett arbete som trots att första delen utkom redan år 1900 ännu inte är avslutat.

Många olika forskare har varit involverade i detta verk, vilket har inneburit att principerna för hur en inskrift skall behandlas har varierat. Detta märks bl. a. när författaren har stått inför en skadad inskrift med runföljder som inte omedelbart har kunnat översättas. Äldre forskare som Erik Brate värjde sig inte för att söka en mening i den mest söndervittrade inskrift medan senare utgivare som t. ex. Elias Wessén och Sven B. F. Jansson i regel var försiktigare och ibland t. o. m. helt kunde avstå från att framföra någon mening. I ett par band av runverket – andra delen av *Smålands runinskrifter* (1961) och första delen av *Gotlands runinskrifter* (1962) – är kommentarerna genomgående mycket sparsmakade och lämnar ofta svårigheter i inskrifterna olösta. Bakom detta kan man troligen spåra redaktionella riktlinjer om att hålla artiklarna korta.

Genom att *Sveriges runinskrifter* inte används som källa bara av språkmän utan också av arkeologer och historiker är det viktigt att de läsningar och tolkningar som gäller som ”officiella” löpande diskuteras och revideras. Betydande insatser har här gjorts av bl. a. Evert Salberger, som framför allt intresserat sig för tidigare otolkade personnamn (se t. ex. Salberger, 1978).

I denna artikel kommer jag att närmare granska inskriften på en runsten, som i runverket fått en ganska styvmoderlig behandling. Stenen finns vid Överselö kyrka i Södermanland och benämns i runverket Sö 204. Artikelns i *Södermanlands runinskrifter* (1924–36) är påfallande kort trots att inskriften rymmer flera intressanta problem. En orsak är sekert att stenen länge var försvunnen och först återfanns samma år som den sista delen av detta arbete trycktes.

Runstenen sitter inmurad kyrkans södra yttermur, omedelbart öster om ingången till kyrkan. Av en äldre avbildning framgår att den måste ha haft denna placering redan under 1600-talet. Ristningen är svårt skadad genom att större delen av stenens mittparti har flagrat av, vilket har skapat två lakuner i runtexten.

Wessén (SRI 3, 1924–36, 180) läser och tolkar inskriften på följande sätt:

:hier : skal : stenta : stein ... kialt : runi ... || ... uarfaitr : iftir : fapurs : broþur • sen •
”Här skall stå sten ... [reste] **uarfaitr** efter sin farbroder.”

I artikeln nämns att ristningen måste vara utförd av samme ristare som har ristat ännu en sten vid Överselö kyrka (Sö 206), men i övrigt ger Wessén inga kommentarer till vare sig partiet med runorna ... **kialt : runi ...** eller det egen-

artade namnet **uarfaitr**. Mitt syfte är här att dels försöka rekonstruera hela inskriften på denna sten, dels ge ett förslag till tolkningen av personnamnet.

2. Rekonstruktionsförslag

Att rekonstruera en runinskrift, som faller utanför den gängse schablonen ”X. lät resa denna sten efter Y., sin fader” är i regel ganska vanskligt. I just detta fall är vi dock så lyckligt lottade att det vid Överselö kyrka finns ytterligare två runstenar (Sö 206 och Sö 208), som har utförts av samme ristare som Sö 204. Dessa båda stenar utgör tillsammans ett parstensmonument och inskrifterna lyder enligt Wessén (SRI 3, 1924–36, 182):

[Sö 206:]

: hir : skal : stenta : staena : þisiR : runum : ru-niR : • raisti : k---auk : at syni : sina :
auk : hielmlauk : at bryþr : sina •

”Här skall stånda stenarna dessa,
av runor röda, reste dem Gudlög
efter sina söner, och Hjelmlög efter sina bröder.”

[Sö 208:]

: kuþlauk • auk : hielmlaug : þar ... ----u • raistu : ... ern : auk : at : Þorstain : boanta : koþan
: buki : frayslutum : arfi : ful ... sum iR : sustursun inibratar :

”Gudlög och Hjelmlög ... de reste ... [-b]jörn och efter Torsten, en god bonde, som bodde i Fröslunda, Full[uges] arvinge, ... som är Ännebrants systerson.”

Inskriften Sö 206 inleds med ett verspar i fornyrdislag, varefter inskriften övergår i prosa. Eftersom början av inskriften på Sö 204 i det närmaste är likalydande kan man misstänka att texten kan ha varit utformad efter samma princip. Detta blir tydligare om man försöksvis ställer upp inskriften på Sö 204 efter det mönster som finns på Sö 206:

[Sö 206:]

*Her skal standa stœinaR þessiR
runum ru[ð]niR, ræisti G[uðl]aug
at syni sina, ok Hialmlaug at brøðr sina.*

[Sö 204:]

*Her skal standa stœin[n] ... kialt
runi ... [ræisti] uarfaitr
æftiR faðurs brøður sinn.*

I det första versparet förekommer allitterationen **standa** : **stœinn** medan man i det andra kan anta att den otolkade runföljden **runi** ... har allittererat med det av Wessén supplerade **ræisti**.

Beträffande det första versparet har Roland Otterbjörk (1983, 42) föreslagit att lakuner skall fyllas med prepositionen **æftiR** ’efter’ följt av ”ett skiljetecken

samt 1 à 2 runor i den dödes namn, som därför troligtvis har lytt **inkialt**". Otterbjörks suppling [in]**kialt**, akusativ av mansnamnet *Ingialdr* är säkerligen riktig. Namnet är tidigare belagt i sex sörmländska runinskrifter. Prepositionen kan dock inte ha varit *æftiR*, som Otterbjörk föreslår, eftersom lakunen i sin helhet högst kan ha innehållit sex runor eller skiljetecken. Rimligare är i stället att ristaren här använt synonymen *at*, vilket också är den preposition som förekommer på Sö 206 och Sö 208.

Inskriftens första verspar har alltså med stor sannolikhet haft följande form:

hier : skal : stenta : stein [: at : in]kialt

Her skal standa stæinn at Ingiald

"Här skall stenen stå efter Ingjald"

Att den dödes namn måste sökas i inskriftens början framgår av att slutet endast omtalar att **uarfaiR** reste stenen "efter sin farbroder". Det antagna versparet kan också jämföras med ingressen på ett par andra sörmländska runstenar: *Stæinn standr at Hastain, ræisti sialfr faðir at sun dauðan* "Stenen står efter Håsten, reste den själv fadern efter den döde sonen" (Sö 122) och *Stæinn sarsi standr at Frosta, IngirunaR sun ok Guðlæifs. Olæifr ræisti æftiR broður sinn* "Denna sten står efter Froste, Ingeruns och Gudlefs son. Olev reste (den) efter sin broder" (Sö 340).

Om inskriftens första verspar framstår som oproblematiskt är det desto svårare att komma till rätta med det andra versparet, där endast början och slutet är bevarat: **runi ... uarfaiR**. Antalet runor i det avflagrade partiet går inte heller att beräkna. Det förefaller dock rimligt att framför namnet **uarfaiR** anta ett verb *ræisti*, eftersom detta måste ha allittererat med det inledande **runi...** Hur denna runföljd skall tolkas är mera osäkert, men det är möjligt att det rör sig om en nominativ- eller akusativform av substantivet *run* f. 'runa'. Ordet *run* är ursprungligen en o-stam, men finns under 1000-talet också dokumenterat med i-stamsböjning. Denna form möter bl. a. på ett par av Selaöns runstenar (Sö 205 och Sö 210). Om det första ordet i versparet varit **runi[R]** bör detta tolkas som en akusativform eftersom subjektet sannolikt skall sökas i det avslutande namnet **uarfaiR**. Supplingen *ræisti* måste i så fall förkastas till förmån för en form av verbet *rista*. Vad som har funnits mellan **runi[R]** och det antagna **[risti]** är svårt att säga, men det ligger nära till hands att här anta ett demonstrativt pronomen eller en adjektivisk bestämning.

Det andra versparet skulle alltså förslagsvis kunna rekonstrueras som:

runi[R : þisar : risti :] uarfaiR

runiR þessaR risti uarfaiR

"Dessa runor ristade uarfaiR"

eller kanske:

runi[R : ritaR : risti :] uarfaiR

runiR rettaR risti uarfaiR

"Rätta runor ristade uarfaiR"

Mot dessa rekonstruktionsförslag kan dock ett par invändningar göras. För det första är ordföljden objekt + predikat + subjekt påfallande, men kan förklaras med att inskriften är versifierad. Ett jämförbart exempel finns på U 112 Kyrkstigen, Eds socken, där inskriften inleds med versparet **RunaR rista / let Ragnvaldr** ”Runorna lät Ragnvald rista”. Den andra invändningen gäller att rekonstruktionen förutsätter att **uarfaiṛ** själv har ristat stenen efter sin farbroder. Att runristaren ibland kan vara identisk med stenresaren är inte okänt (t. ex. U 353, U 887), men företeelsen är relativt ovanlig. Sö 204 gör dessutom inte uttryck av att vara något tillfällighetsverk, utan är ristad av en erfaren och skicklig ristare. Ortografiska och ornamentala detaljer talar också för att stenen – liksom Sö 206 och Sö 208 – skall attribueras till en ristare Äsbjörn, som på Selaön utfört ytterligare två stenar (Sö 205 och Sö 213).

Det finns dock ännu en möjlighet att supplera det skadade partiet. Den första runföljden har hittills med Wessén återgivits som **runi...**, en läsning som dock inte är helt säker vad det gäller det sista tecknet. Runan består av en huvudstav utan bistavar, varför en läsning **i** är naturlig, men det skall noteras att ristningsytan c:a 0,5 cm till höger om denna stav är fullständigt avflagrad. Granskar man de övriga tecken i inskriften finner man att ristaren ofta använder **r**- och **u**-runor, där bistaven inte utgår från huvudstavens topp utan i stället från den övre ramlinjen, c:a 1 cm från huvudstaven. Den här aktuella runan kan därför också ha varit **r** eller **u**. Något som stärker denna misstanke är att huvudstaven är svagt bågböjd, vilket också är fallet med **u**-runan i ordet **faburs** och den sista **r**-runan i **broþur**. Inskriftens **i**-runor har däremot förhållandevis rak huvudstav.

Förutom **runi...** kan alltså runföljden också läsas **runr...** eller **runu...** Det första alternativet ger inte direkt några associationer medan det senare skulle kunna vara återstoden av ett **runu[m]**, dativ pluralis av ordet *run*. Denna form leder tankarna till runföljden **runum : ru-niR runum ruðniR** ’röda av runor’ som förekommer på motsvarande ställe i den versifierade delen av Sö 206. Eftersom båda stenarna är ristade av samme man är det inte otroligt att detta uttryck även kan ha funnits på Sö 204. Participet måste dock här ha haft formen *ruðinn* eftersom subjektet av allt att döma står i singularis (*stæinn*).

Mitt förslag är alltså att det andra versparet på Sö 204 ursprungligen har haft denna form:

runu[m : ruþin : raisti :] uarfaiṛ
runum ruðinn *ræisti uarfaiṛ*
 ”röd av runor, reste den **uarfaiṛ**”

3. Namntolkningen

Vad som återstår att förklara är det egenartade namnet **uarfaiṛ**. Någon direkt motsvarighet till detta namn är inte känd från någon annan källa. I översättningen i *Södermanlands runinskrifter* står namnet kvar i fetstil utan närmare kommentar. Läsningen **uarfaiṛ** är säker med undantag för att det inte säkert går att avgöra om namnet är bevarat i sin helhet eller om en eller ett par runor kan ha gått förlorade i dess början.

Något som talar för att namnet på Sö 204 verkligen har varit **uarfaitr** utan några föregående runor är att ett namnelement **uar** även förekommer i andra inskrifter, både som förled och som enkelt namn. De exempel som man har räknat hit är förutom **uarfaitr** följande: **uar** (Vg 117), **uarasi** (Sö 210), **uar : asi** (U 718), **uarkas** (U 337) och **uarhas** (U 357), jfr. SRI 5 (1940–70, 192). Gemensamt för alla dessa namnbelägg är att de i runverket har lämnats otolkade eller med ett befogat frågetecken.

Det kan vara lämpligt att närmare granska några av de föreslagna tolkningarna av dessa namn eftersom de eventuellt kan ha ett samband med selaöstenens dunkla personnamn. Vad man först kan konstatera är att **uarkas** (U 337) och **uarhas** (U 357) sannolikt skall utmönstras från namnserien. Skrivningen med **h** på U 357, som måste återge ett frikativt g-ljud, visar nämligen att vi här måste räkna med förleden *Varg-*. Den senare leden kan antingen tolkas som fvn. *áss* 'gud, ås' (Brate, 1926, 37; Strid, 1988, 14) eller som en motsvarighet till fvn. *hoss* 'grå' (Svärdström & Gustavson, 1975, 170).

Det västgötska namnbelägget **uar** har givit upphov till flera tolkningsförslag. Enligt Elisabeth Svärdström (SRI 5, 1940–70, 192) uppfattade Hugo Jungner namnet som *Verr*, motsvarande appellativet *verr* m. 'man'. Detta namn är dock endast känt som *iotna heiti* i Snorres Edda (se Lind, 1905–15, sp. 1082) och skrivningen med **a**-runa gör tolkningen mindre sannolik (ristaren använder annars **i** eller **e** för att beteckna *e*-ljud). Själv finner Svärdström det inte osannolikt att ristaren kan ha avsett mansnamnet *Øyarr* 'Öjar', som är känt från flera svenska runinskrifter (Öl 21, Sö 143, Ög 154, U 797).

Evert Salberger (1978, 157f.) tolkar **uar** som ett mansnamn *Varr*, vilket finns belagt i västnordiska källor som dvärghamn och som namn på två smeder i Hrólfs saga kraka (Lind, 1915–15, sp. 1075). Enligt Salberger bör namnet ursprungligen ha varit ett binamn med betydelsen 'den försiktige' (fvn. *varr*, fsv. *var*). Kees Samplonius (1993, 114) finner Salbergers tolkning möjlig, men vill hellre se *Varr* som en kortform av namn som *Hávarr*, *Boðvarr*, *Solvarr* etc. Det sist framförda tolkningen torde vara Lena Petersons förslag att tolka runföljden **uar** som ett mansnamn *Vár*, identiskt med substantivet fvn. *vár* n. 'vår'. Som semantiska paralleller anför hon mansnamnen *Sumarr* och *Vetr*, vilka är kända från såväl västnordiskt som östnordiskt område (diskussionsreferat i Samplonius 1993, 118f.).

Namnbeläggen **uarasi** (Sö 210) och **uar : asi** (U 718) avser sannolikt samma person, vilket redan Wessén har antagit (SRI 8, 1949–51, 243). Bortsett från en uppenbarligen misslyckad tolkning av U. W. Dieterich (1844, 51) "der schirmende Abkömmling der Götter" är Salberger den ende som har försökt förklara detta namn. Enligt Salberger (1978, 155ff.) rör det sig om kortnamnet *Asi* 'Åse' med ett framförställt binamn i form av adjektivet fvn. *varr*, fsv. *var* 'försiktig'. Namnet skall alltså ha lytt *Var-Asi* 'den försiktige Åse'. Exempel på framförställda binamn finns några svenska runinskrifter, bl. a. **kartuki** *Kar-Toki* 'Kår-Toke, den krushårige Toke' (Vg 180) och **roþbalir** *Rauð-BalliR* 'Röd-Balle' (Vs 24).

Bland de ovan nämnda tolkningarna är Salbergers förslag att i **uar** se en motsvarighet till fvn. *varr*, fsv. *var* det mest tilltalande. Lena Petersons tolkning av **uar** på Vg 117 som *Vár* är tveksam eftersom detta namn ljudmässigt kommer att sammanfalla med namnet på en äktenskapetsgudinna, som vi bl. a. känner

från Eddan. Gudanamn i osammansatt form var som bekant tabu under vikingatiden.

Beträffande selaöstenens **uarfaitr** har tidigare endast ett tolkningsförslag framlagts. Roland Otterbjörk (1983, 42f.) anser att runföljden kan återge ett absolut använt binamn **Várfæitr* med betydelsen 'den som är fet om våren'. Otterbjörk menar att detta namn skall ha använts ironiskt om en mycket mager person. I det fall namnet är ofullständigt bevarat föreslår han ett felristat [smi]aurfaitr, där förleden motsvarar fsv. *sm(i)ør* n. 'smör'.

Otterbjörks tolkning *Várfæitr* är väl formellt oantastlig, men betydelsen förfaller lite märklig eftersom man på våren snarare brukar vara mager än fet. Den alternativa förklaringen [smi]aurfaitr **Smiørfæitr* förutsätter att ristaren gjort sig skyldig till ett omkastningsfel, vilket knappast är ett metodiskt riktigt sätt att försöka supplera runor i namnets början.

Att den senare leden i namnet **uarfaitr** återger adjektivet fvn. *feittr*, fsv. *feter* kan knappast betvivlas. I den nordiska namnskatten finns flera exempel på att detta adjektiv har kunnat förekomma som binamn, t. ex. *Eyiólfr feiti* (900-talet) i *Vápnfirðinga saga* (Lind 1920–21, sp. 78), *Absalon Feeth* (1199), son till Esbern Snare (DGP II, sp. 266), *Nicolaus feet* (Uppland 1344, SD 5, 309, 311) och *Pätar Feet* (Småland 1355, SD 6, 583). Ett runsvenskt namn *Fæitr* torde också i felristad form kunna dölja sig i runföljden **fiatr** på en småländsk runsten (Sm 169, se Williams, 1991, 167f.).

Sammansättningen med adjektivet 'fet' visar tydligt att vi måste ha att göra med ett binamn eftersom någon sådan namnled inte förekommer i egentliga personnamn. Till skillnad från Otterbjörk vill jag dock finna en tolkning, där det råder ett mera logiskt förhållande mellan betydelsena av för- och efterleden i namnet. Det kan därför vara lämpligt att undersöka i vilka typer av sammansättningar som adjektivet 'fet' förekommer i de nordiska fornspråken. Fritzner upptar fyra sådana exempel från västnordiskt område: *allfeitr* 'meget fed', *halafeitr* 'som har feit hale', *kornfeitr* 'fed af Fodring af Korn; om Hest' och *selfeitr* 'særdeles fed (som selr)'. I svenska medeltidskällor finns två sammansättningar belagda: *fulfeter* 'mycket fet' och *kinfeter* 'fet om kinderna' (Söderwall). Endast den förstnämnda sammansättningen förekommer som binamn (*Erlendr allfeitr* 1299, se Lind, 1920–21, sp. 3).

I två av fallen, fvn. *allfeitr* och fsv. *fulfeter*, har adjektivet försetts med ett förstärkande prefix. Något sådant som kan förenas med runföljden **uar** är dock inte känt. Däremot skulle man möjligen kunna tänka på den fornvästnordiska partikeln *var* = *van* 'for lite, dårlig' (Iversen, 1972, § 195.4), vilken förekommer i sammansättning med bl. a. adjektiv och particip som t. ex. *varhluta*, *varhaldinn*, *varbúinn* och *varlaunaðr*. Övergången *van* > *var* är dock inte belagd i fornsvenskan, varför detta tolkningsförslag sannolikt måste förkastas.

Intressantare är i stället att två av sammansättningarna (fvn. *halafeitr* och fsv. *kinfeter*) i förleden har ett substantiv som betecknar en kroppsdel: fvn. *háli* m. 'svans' och fsv. *kin* f. 'kind'. Eftersom **uarfaitr** ursprungligen måste ha varit ett binamn är det frestande att anta att förleden **uar** syftar på en kroppsdel, som karaktäriseras av efterleden *-fæitr*. Runföljden skulle då närmast kunna identifieras med substantivet fvn. *vorr*, fsv. *var*, *vær* f. 'läpp'.

Fvn. *vorr* återgår enligt Vries (1962, 676) på urnordiska **warzu-* och är besläktat med t. ex. gotiska *wairilo*, fornengelska *weler* (<**werel*) och fornpreussiska *warsus*. Ordets etymologi är osäker. Vries tänker sig närmast en

betydelse 'das abschliessende, bedeckende' bildat till den indoeuropeiska roten *uer, som bl. a. föreligger i verbet *verja* 'wehren, schützen, verteidigen'.

Det fsv. substantivet *var*, *vær* finns endast belagt i pluralis (*varra*, *værra*). Söderwall anför ett halvt dussin belägg, varav det äldsta stammar från 1300-talet och det yngsta från början av 1500-talet. Dessutom finns ett par exempel på en svag form *vara* av samma ord. I de fastlandssvenska landskapslagarna saknas belägg för ordet, men en forngutnisk motsvarighet *ver* f. 'läpp' (Schlyter) förekommer en gång i Gutalagen. I svenska dialekter finns endast enstaka exempel kända: *må'nve'r* (<-*var*) (Överkalix), *månvæ'rr* (Nordkalix) samt *varkula* 'fradga för läpparne; egentl. om döende' (Bohuslän), se Widmark (1959, 166) samt Reitz.

Fvn. *vorr* är en feminin o-stam, där pluraländelsen växlar mellan -*ar* och -*ir* (Iversen, § 64.3). Noreen (1904, § 409.3) upptar fsv. *var*, *vær* (och fgutn. *ver*) som en feminin i-stam. Anledningen är att ordet uppvisar dubbelformer med o-omljud resp. i-omljud vokal, vilket inte sällan förekommer hos de feminina i-stammarna (t. ex. fvn. *átt* : *ætt*, *sátt* : *sætt*). Det kan dock anmärkas att de fsv. pluralformerna av ordet i samtliga fall har ändelsen -*a(r)*.

Vilken stamgrupp ordet har tillhört i runsvenskan är okänt, vilket gör det svårt att ge någon exakt transkription av namnet i den ovan föreslagna tolkningen. Närmast skulle det kunna återges som *Varfæitr*, men ett *Værfæitr* eller *Vorfæitr* kan inte uteslutas.

Namnet *Varfæitr* skall alltså enligt min mening ha betytt 'han som har en fet läpp'. Man kan här jämföra med runsvenska namn som t. ex. **skamals** *Skammhals* 'den korthalsade, han som har en kort hals' (Sö 40 m. fl.), **Punaki** *Punn-hnacki* 'Tunnacke' (Sm 7) och **harþina**, sannolikt att tolka som akkusativformen av ett *Harðænni* 'Hårdänne, han som har en hård panna' (Ög 122). Bland de medeltida binamnen finns åtskilliga exempel på denna typ av bildningar, t. ex. *Blafot*, *Blapanna*, *Bredhaskalle*, *Korttumme*, *Krokfot*, *Krokhand*, *Stormule*, *Svartabuk* (Hellquist, 1912, 100f; Modéer, 1964, 101). I regel står det karakteriserande adjektivet i förleden medan det kroppsdelsbetecknande substantivet återfinns som efterled. Den motsatta bildningen är dock inte okänd. På runstenen Sö 208 vid Överselö kyrka förekommer ett **inibratar**, vilket återger genitivformen av ett runsv. *Ænnibrantr* 'han som har en brant panna'. Samma namn är även belagt på en uppländsk runsten (U 705). På en runsten vid Skinna i Tillinge socken, Uppland, finns mansnamnet **futraþr**, vilket måste tolkas som *Fot(h)raðr* 'den fotsnabbe', sammansatt av substantivet *fotr* 'fot' och adjektivet *hraðr* 'snabb' (Jansson, 1973, 150).

Även bland de fornvästnordiska binamnen förekommer denna typ av bildning. Man kan t. ex. erinra om *ilbreiðr*, sammansatt av substantivet *il* f. 'fotsula' och adjektivet *breiðr* 'bred' (Lind, 1920–21, sp. 177). Ett annat exempel fast i svag form är öknamnet *Þióbreiði*, som den svenske kungen Inge d. ä. en gång skall ha begåvats med. Snorre berättar i Heimskringla hur norrmännen under Magnus Barfot hade härjat i Västergötland och förskansat sig i en jordborg på en ö i Väneren. När Inge och hans män lät dröjde med sitt angrepp diktade norrmännen en nidvisa om den saktfärdige sveakungen (efter Jónsson, 1915, 591):

alllengi dvelr Ingi

ofanreið enn Þióðbreiði

”Meget længe forhaler Inge, med den brede bag, sit ridt ovenfra”

De ovan nämnda exemplen visar att ett mansnamn *Varfæitr* inte är någon orimlighet om man räknar med att det ursprungligen varit ett binamn. Selaöstenens resare har säkerligen egentligen burit något annat mera vanligt namn som t. ex. *Svæinn* eller *Biorn*. Att han på stenen har föredragit binamnet framför sitt riktiga namn beror säkert på att han velat skilja ut sig från namnar i grannskapet.

Det är tänkbart att fvn. *vorr*, fsv. *var*, *vær* också kan föreligga i de tidigare nämnda namnen **uar** och **uarasi**, **uar : asi**. I det enkla **uar** skulle vi i så fall ha ett namn 'Läpp' jämförbart med runsvenska namn som *Fotr*, *Auga*, *Hals*, *(H)nakki* m. fl. Denna typ av namn anses ha uppkommit genom ”att namnbäraren haft en kroppsdel av egenartad form eller varit behäftad med något lyte” (Modéer, 1964, 101). Namnet **uarasi**, **uar : asi** skulle med en lätt modifiering av Salbergers tolkning kunna återge ett 'Läpp-Åse, Åse med läppen'. Fördelen med dessa tolkningar är att man får en mera konkret grund för namngivningen än den ganska vaga egenskapen försiktighet, som Salberger förutsätter.

4. Sammanfattning

Om jag ovan har träffat det rätta bör den skadade runstenen Sö 204 vid Överselö kyrka ursprungligen ha burit följande text:

: hier : skal : stenta : stein [: at : in]kialt : runu[m : ruþin : raisti :] uarfaitr : iftir : faþurs : broþur • sen •

*Her skal standa stæinn at Ingjald,
runum ruðinn ræisti Varfæitr
æftir faður broður sinn.*

”Här skall stå sten efter Ingjald,
röd av runor, reste den Varfet
efter sin farbroder.”

Litteratur

Brate, E., 1926: *Svenska runristare*. KVHAAs handlingar 33:5–6, Stockholm.
DGP = Knudsen, G.; Kristensen, M.; Hornby, R., 1936–48/1949–69: *Danmarks gamle Personnavne. I: Fornavne. II. Tilnavne*, København.
Dieterich, U. W., 1844: *Runen-Sprach-Schatz oder Wörterbuch über die ältesten Sprachdenkmale Scandinaviens*, Stockholm/Leipzig.
Fritzner = Fritzner, J., 1886–1896: *Ordbog over Det gamle norske Sprog I–III*. Kristiania. 1972: *IV. Rettelser och tillegg* ved Finn Hødnebo, Oslo/Bergen/Tromsø.

- Hellquist, E., 1912: "Fornsvenska tillnamn". I: *Xenia Lideniana. Festskrift tillägnad professor Evald Lidén på hans femtioårsdag den 3 oktober 1912*, Stockholm.
- Iversen, R., 1972: *Norrøn grammatik*. 7. utgåve reviderat av E. F. Halvorsen, [Utan tryckort].
- Jansson, S. B. F., 1973: "Skinsstenen i Tillinge". I: *Fornvännen* 68.
- Jónsson, F., 1915: *Den norsk-isländska skjaldedigtning*. Bd II, København.
- Lind, E. H., 1905–15: *Norsk-isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden*, Uppsala.
- Lind, E. H., 1920–21: *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*, Uppsala.
- Noreen, A., 1904: *Altschwedische Grammatik mit einschluss des altgutnischen*. Altnordische Grammatik II, Halle.
- Modéer, I., 1964: *Svenska personnamn*. Handbok för universitetsbruk och självstudier utgiven av Birger Sundqvist och Carl-Eric Thors med en bibliografi av Roland Otterbjörk. *Anthroponymica Suecana* 5, Lund.
- Otterbjörk, R., 1983: "faruki, kurR och ublubR. Namnproblem i sörmländska runinskrifter". I: *Studia Anthroponymica Scandinavica* 1.
- Rietz = Rietz, J. E., 1867: *Ordbok öfver svenska allmogespråket*, Lund. 1955: Register och rättelser av E. Abrahamsson, Lund.
- Salberger, E., 1978: *Runsvenska namnstudier*, Lund.
- Samplonius, K., 1993: "Zum runenschwedischen Namen kunuar". I: *Personnamn i nordiska och andra germanska språk. Handlingar från NORNA:s artonde symposium i Uppsala 16–19 augusti 1991*. NORNA-rapporter 51, Uppsala.
- Schlyter = Schlyter, D. C. J., 1877: *Ordbok till Samlingen af Sveriges Gamla Lagar*, Lund.
- SD = *Diplomatarium Suecanum. Svenskt Diplomatorium*. 1–. Stockholm 1829f.
- Sm = SRI 4 1935–60.
- SRI 1 1900–06 = *Ölands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 1. Granskade och tolkade av Sven Söderberg och Erik Brate, Stockholm.
- SRI 2 1911–18 = *Östergötlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 2. Granskade och tolkade av Erik Brate, Stockholm.
- SRI 3 1924–36 = *Södermanlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 3. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén, Stockholm.
- SRI 4 1935–60 = *Smålands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 4. Granskade och tolkade av Ragnar Kinander, Stockholm.
- SRI 5 1940–70 = *Västergötlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 5. Granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström, Stockholm.
- SRI 6–9 1940 = *Upplands runinskrifter* 1–4. Sveriges runinskrifter 6–9. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson, Stockholm.
- SRI 8 1949–51 = *Upplands runinskrifter* 3. Sveriges runinskrifter 8. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson, Stockholm.
- SRI 13 1964 = *Västmanlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 13. Granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson, Stockholm.
- Strid, J. P., 1988: Jädra runsten. I: *Västmanlands Fornminnesförenings och Västmanlands Läns Museums årsskrift*.

Svärdström, E.; Gustavson, H., 1975: Runfynd 1974. I: *Fornvännen* 70.
Sö = SRI 3 1924–36.
Söderwall = Söderwall, K. F., 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund. 1925–73: *Supplement* av K. F. Södervall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren & E. Wessén, Lund.
U = SRI 6–9 1940.
Vg = SRI 5 1940–70.
Widmark, G., 1959: *Det nordiska U-omljudet. En dialektgeografisk undersökning*, Uppsala.
Williams, H., 1991: Ljungby kyrkas runsten. I: *Kalmar län* 76.
de Vries, J., 1962: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 2. verbesserte Auflage*, Leiden.
Vs = SRI 13 1964.
Öl = SRI 1 1901–06.
Ög = SRI 2 1911–18.

Torsten Stein (Berlin)

GENUSUTVECKLINGEN I SVENSKA I JÄMFÖRELSE MED ANDRA GERMANSKA SPRÅK

Denna uppsats handlar om tillkomsten av det skandinaviska tvågenussystemet. Litteraturen till detta ämne (jag har främst använt Wesséns *Svensk språkhistoria* och den ryska framställningen *De germanska språkens historiskt-typologiska morfologi*, Guhman et al., 1977) går i grova drag ut på att tvågenussystemet är en följd av förenklingar i kasussystemet. Om man jämför utvecklingen med andra språk, till exempel engelska, visar det sig dock att andra faktorer kan ha varit av större betydelse även i svenskan och danskan. Men även i dessa språk står tregenussystemet ofta kvar i dialekterna. I ett avslutande avsnitt kommer jag därför att hänvisa till innovationer inom genussystemet som finns i vissa dialekter.

1. Tregenussystemet i de forngermanska språken

Alla forngermanska språken har ett tregenussystem. De skiljer mellan genus beroende av vilken stam som ordet tillhör. Artikelnen är i många fall ett redundansfenomen för att uttrycka genustillhörighet. Om ett substantiv tillhör en viss stam, så betyder det i många fall samtidigt att det tillhör en böjningsgrupp som i sin tur är bunden till bara ett eller i några fall två genus. Så uttrycker till exempel *r*-ändelsen hos de maskulina *a*-stammarna entydigt att ordet är maskulinum, utan att det behövs en artikel. På detta sätt går det att urskilja maskulina, feminina och neutrala böjningsmönster hos substantiv. Den här principen genomförs emellertid inte fullständigt, och det kan därför finnas stammar med olika genustillhörighet. Den ryska framställningen *De germanska språkens historiskt-typologiska morfologi* urskiljer olika grader som anger hur konsekvent principen genomförs (Guhman et al., 1977, 147ff.):

1.1 Starkt markerade stammar

De starkt markerade stammarnas ändelser är karakteristiska för *en* stam och *ett* genus i alla kasusformer. Till följd av detta räcker morfologiska medel till för att uttrycka vilket genus som substantivet tillhör. Ett exempel på detta är de feminina *o*-stammarna i gotiskan. Jämförelsen av böjningsmönstret med de maskulina *a*-stammarna visar att det bara är nominativ pluralis som har samma form, alla andra kasusformer är "genusspecifika".

1.2 Markerade stammar

I gruppen av markerade stammar blir genusförhållandena bara tydliga på några ställen i paradigmet. Exempel på skillnaden mellan böjningen av *a*-, *u*- och *n*-stammar kan nämnas. Till alla tre grupper hör bara maskulina och neutrala

substantiv. Det händer ofta att maskulina och neutrala ord bara är markerade gentemot varandra, medan markeringen oftast är stark mellan feminina och icke-feminina böjningsmönster.

1.3 Icke-markerade stammar

Om substantiv av alla tre genus kan tillhöra en och samma böjningskategori så betyder detta att stammen inte är genusmarkerande. Detta är fallet till exempel med r-stammarna. Substantiv med r-stam tillhör ofta betydelsekategorin "släktskap".

Utvecklingen börjar med en mångfald olika stammar med olika genustillhörighet (och därmed svag markering av genus) och går mot starka böjningsmönster (med stark genusmarkering). Mindre produktiva stammar växlar efterhand till produktiva och anpassar sin böjning. Gruppen av icke-markerade stammar blir därmed mindre och mindre. Man skulle därför kunna säga att de böjningstyper som icke är markerade efter genus är de mest arkaiska. Den här tesen stärks också av att släktskapsbeteckningarna tillhör just den gruppen.

2. Övergången till ett lexikaliskt-syntaktiskt genussystem

Det ovan beskrivna systemet börjar upplösa sig under högmedeltiden, först i de västgermanska språken. Början på denna upplösning är att de maskulina a-stammarna får akkusativändelsen (nolländelsen) i nominativ. Därmed upphävs markeringen mellan maskuliner och ändelselösa neutrer i denna böjningskategori. Då det nu inte finns några morfologiska medel kvar för att kunna skilja mellan neutrer och maskuliner, övertas denna funktion av kongruensböjda ordklasser som artiklar, pronomen och adjektiv. Så småningom blir dessa syntaktiska medel – som hade varit redundant som genusmarkör innan – viktigast för genusmarkeringen. Femininerna bibehåller dubbelmarkeringen av genus längst, de har alltså både kvar den morfologiska skillnaden (o-stammar: *-a* i nominativ, *-u* i akkusativ) och kongruensböjs med hjälp av pronomen, artiklar och adjektiv. Här uppenbarar sig dessutom en väsentlig skillnad inom det germanska språkområdet: de västgermanska språken tappar genusmarkeringen i genitiv och dativ, medan fornhögtyska behåller genusmarkerande former. Därmed finns det tre olika tendenser inom det germanska språkområdet under medeltiden:

1. konservering och stabilisering av tregenussystemet (tyska, isländska och färöiska);

2. upplösning av genusmarkeringen i böjningssystemet och delvis övergång till ett tvågenussystem [(danska, svenska, norska (båda systemen parallellt) och holländska (också båda systemen)];

3. total eliminering av genus som grammatisk kategori (engelska, afrikaans).

Utvecklingslinjerna 2. och 3. löper parallellt med förenklingen av kasussystemet och reduceringen av antalet kasus, exempelvis till två resp. tre kasus i engelskan och de skandinaviska språken.

2.1 Bortfall av genus som morfologisk kategori – engelska

Tendensen att "avskaffa" genus som morfologisk kategori visar sig tydligast i engelskan, samtidigt som detta inträffar mycket tidigt, nämligen redan på 1100- till 1300-talet.

Fornengelska har ett tregenussystem, men en tidig tendens till otydliga kontraster mellan genustyperna. Till följd av detta är genus förhållandevis svagt markerat. Detta gäller till skillnad från de språk som behandlades ovan också de lexikaliskt-syntaktiska medlen. Redan på 1000-talet börjar genusskillnaderna upplösa sig i vissa dialekter, främst i norra England (Northumberland), som var kontaktzonen mellan engelska och de skandinaviska språken under hela vikingatiden.

Så tidigt som på 1100-talet försvinner genusspecifieringen från böjningssystemet. I slutet av 1100-talet används heller inte längre de genusspecifika formerna för bestämda artikeln, och det oböjda *þe* börjar gälla i alla genus både i singularis och pluralis. Senare, från mitten av 1100-talet till slutet av 1300-talet, följer också demonstrativpronomen och adjektiv efter i denna utveckling. Under 1300-talets andra hälft börjar det engelska skriftspråket rätta sig efter Londons blandspråk. I och med det försvinner genus som morfologisk kategori helt och hållet. I stället uppstår under nyengelsk tid en ny indelning i aktiva och passiva substantiv och därmed en semantiskt motiverad genusindelning.

2.2 Några drag i det svenska tvågenussystemets tillkomst

2.2.1 Spridning av genitiv på -s

Redan i äldre fornsvenska finns det vissa tecken på en förenkling av böjningssystemet: genitivändelsen -s tränger in i maskulina i- och u-stammar. På 1200-talet tränger -s som genitivkännetecken också in i femininum; det uppträder först i lånnord men från och med seklets mitt också i inhemska ord. Ändelsen -a håller sig bara kvar i fasta uttryck (t. ex. *till handa*, *tillbaka* etc.) (Wessén, 1951, 102). I slutet av medeltiden erövrar -s till och med genitiv pluralis. Därmed försvinner den sista kasusformen med genusspecifika ändelser, och genusmarkeringen är helt beroende av syntaktiska medel.

2.2.2 Sammanfall av nominativ- och ackusativformer

Yngre fornsvenska är också tiden för uppkomsten av tvåkasussystemet med grundform och genitiv. Objektsformen är bara kvar vid vissa pronomen. Det är i det här sammanhanget viktigt att komma ihåg att skillnader mellan nominativ och ackusativ bara har funnits hos maskuliner och några femininer, men att de flesta neutrala och feminina mönster aldrig har haft olika former för dessa två kasus.

Hos starka maskuliner i singularis trängs formen för nominativ tillbaka och ersätts av ackusativformen. Detta sker genom att nominativändelsen -r faller bort, vilket i sin tur händer först i bestämd form där -r-et står före slutartikeln. Den nya formen används regelbundet från och med ca 1400. Svaga maskuliner och femininer behåller emellertid än så länge skillnaden mellan båda kasus, de böjs

ännu i Nya Testamentet (NT, 1526) enligt det fornsvenska mönstret (nom. *åsne*, ack. *åsna*). Den gamla starka nominativen på *-r* finns fortfarande i specialuttryck som *dager*, eller också i okvädingsord och öknamn (*fähunder*, *skalker* etc.). Detta begrundas med att den längre formen uppfattas som mera uttrycksfull. Vidare har nominativformerna en relativt stark ställning hos personbetecknande ord, eftersom dessa oftare används i nominativ.

I resultatet av dessa utvecklingar finns det som regel inga skillnader i böjningen av starka maskuliner och neutrer i singularis. Femininerna börjar anpassa sig genom att de övertar genitiv på *-s*. I vissa dialekter har skillnaderna mellan nominativ och akkusativ hållit sig vid liv, särskilt hos svaga substantiv. Uppsvenska mål använder nominativändelsen *-e* hos ord som betecknar levande varelser (*bonde*, *gosse*, *gubbe*, *oxe*, *orre*) medan de övriga har *-a*: *haga*, *pinna*, *staka*, *stolpa*, *droppa*, *släda*, *backa*.

Pluralformerna har redan under fornsvensk tid samma form i nominativ och akkusativ, åtminstone i de områden som har *r*-bortfall: *stava*, *fiska*, *draka* är formerna för båda kasus. *-r*-et återvänder till bestämd form pluralis först mot slutet av medeltiden (Wessén, 1951, 100ff.).

2.2.3 Förändringar i adjektiv- och pronomenböjning

Förenklingar uppträder också i adjektivens böjningssystem. Där faller *-a* som kännetecken för den feminina formen bort, så att formen liknar maskulinum. Skillnaden till neutrum finns däremot fortfarande. Genusskillnaden mellan maskulinum och femininum försvinner hos adjektiv alltså nästan helt, båda bildar gemensamma former som avgränsar sig mot en stark form för neutrum. I pluralis sprider sig emellertid *-a* och börjar gälla i alla tre genus. Samma assimilations-tendens kan iakttas i dagens talspråk, där neutrala substantiv på konsonant ofta får *-a* som suffigerad artikel i bestämd form pluralis (ex. *husena*, *takena* i likhet med *rikena*, *äpplena* etc.).

Artiklar und några pronomen bevarar olika former för maskulinum och femininum mycket länge också i talspråk. På så sätt finns tregenussystemet i konsekvent användning i Gustav Vasas Bibel (GVB): där används formerna *en*, *min* för maskulinum, *een*, *mijn* för femininum, och både det anaforiska pronomenet och slutartikeln skiljer på maskuliner och femininer: *i skolen alzintet swäria*, *hwarken om himmelen ty **han** är Gudz stool*, *Eller om jorden**a***, *ty **hon** är hans fotapall* (Wessén, 1951, 149). Det är möjligt att 1500-talets bibelspråk är mycket konservativt och använder sig av arkaismer som inte längre var levande i den tidens språk, antagligen för att bibelspråket skulle låta mera högtidligt.

2.2.4 Orsaker till förändringarna

Orsaken till att många förändringar inträffar just under medeltiden är enligt många forskares åsikt framför allt den intensiva språkkontakten med det lågtyska språkområdet. Inflytandet av tyska köpmän är särskilt starkt i södra Sverige och Stockholm. Lånorden som kommer från lågtyskan kan inte alltid passas in så bra i det svenska formsystemet. En mängd förenklingar i formsystemet kan säkert

förklaras med att det fanns en inflytelserik minoritet i landet som dock inte behärskade språket. Ett exempel på detta är att verb och prepositioner fick en annan rektion (för det mesta akkusativ i stället för dativ). Dessutom kan denna tes tjäna som förklaring till att stora ordklasser drog ord från mindre klasser till sig. Så övergick många svaga maskuliner som ursprungligen hade akkusativformer på *-a* till femininerna (*-on*-stammar). Dit hör t. ex. *kärna*, *skugga*, *blomma*, *penna*, *skola*, *låga*, *ånga*, *fara* (Wessén, 1951, 136f.). Den starka pluraländelsen *-er* sprider sig också: neutrala lånord, särskilt de på *-eri* och *-else*, bildar från början pluralis på *-er*, trots att de enligt paradigmet borde få *-n* som pluraltecken.

Att maskulinum och femininum formellt sammanföll i substantiv, adjektiv och artiklar, måste ha försvagat känslan för vilket grammatiskt genus som ett ord hade. Detta gäller i synnerhet stockholmspråket. Helt avgörande i utvecklingen åt det här hållet är uppkomsten av det anaforiska pronomenet *den* på 1600-talet (Wessén, 1951, 149). Den här företeelsen nämns dock i litteraturen bara i förbigående. *Den* ersätter *han* och *hon* när de syftar på sakord och tränger undan de två sistnämnda nästan helt. De första beläggen för användningen av *den* som anaforiskt pronomen finns i högre klassers talspråk. Till följd av att *den* användes som anaforiskt pronomen, försvann också *-a*-et som slutartikel för femininer i bestämd form. De nya formerna övertas sedan tämligen snabbt till skriftspråket, så att det redan på 1600-talet skrivs utrumformer: *fisken*, *daghen*, *foten* (m.) och *solen*, *natten*, *handen* (f.). På landet finns däremot ofta tregenussystemet kvar tills idag. Dialekterna skiljer skarpt mellan *fiskèn*, *daghèn*, *fofn* och *sola*, *natta*, *hanna* (ibid.). Trots att skriftspråket använder tvågenussystemet, förenklas reglerna rent formellt först år 1900, när Svenska Akademiens Ordbok i sin 7:e upplaga klassar orden i utrum och neutrum. Ännu 6:e upplagan (1889) tar upp substantiven enligt tregenussystemet.

3. Innovationer i det skandinaviska genussystemet

Jag har här inte för avsikt att beskriva det moderna standardspråkliga tvågenussystemet i svenska och danska. I stället kommer jag att i ett avslutande avsnitt ta upp några exempel på upplösningen av detta system och på en ny genusindelning som verkar finnas i vissa dialekter. Bland dessa har jag valt västjyska.

3.1 Konsekvent "logiskt" genus i västjyska dialekter

Västjylland och Östjylland delas av en viktig dialektgräns: Östjyska använder sig av slutartikeln för att markera bestämd form, medan västjyska har fristående artikel i likhet med tyska. Kongruent med den sistnämnda isoglossen finns det bara ett genus på västjyskt område. Annars är bilden i danska dialekter följande: Nordöstra Jylland, Fyn och Sjælland och på svenska sidan av Öresund Skåne har tre genus. Tvågenussystemet finns i södra och östra Jylland. Västjylland däremot har bara ett genus, nämligen *en*-genus (till det här avsnittet se Nielsen, 1959).

Orsaken till detta är antagligen att *den* och *det* inte används som artiklar i västjyska, utan i stället det fristående *æ*. Kärnområdet för den här innovationen är västra Jylland, på resten av Jylland finns två genus trots fristående artikel. Neutrum

är emellertid inte alldeles okänt, men det används bara som anaforiskt pronomen för ämnesord, oavsett om de från början är utrum eller neutrum. Resultatet är en semantisk indelning av substantiven. Den nya gruppen av neutrala substantiv omfattar ord som i standardspråket har uttralt genus, till exempel *is*, *mælk*, *lyng*, *ost*, *sand*, *rug*, *sne*. Samma fenomen att ord växlar från utrum till neutrum på grund av sin semantik finns också i andra dialekter, till exempel i östjyska. Skillnaden är att de genuina neutrerna där inte ändrar sitt genus. Det finns ytterligare anledningar att tro att genussystemet håller på att upplösas (eller förändras) på också andra håll på Jylland: Där finns inte längre kongruensböjning, det heter till exempel *et stor hus*.

4. Avslutande kommentarer

Denna uppsats har försökt förklara uppkomsten av det moderna skandinaviska tvågenussystemet. Utan tvivel var kasussystemets förenkling en viktig förutsättning för den här utvecklingen. Men det är bara halva sanningen. Det förklarar nämligen inte varför t. ex. den nästan identiska böjningen av maskulina och neutrala a-stammar inte resulterar i ett gemensamt genus. Förklaringen härtill ligger nog inte i själva substantivböjningen, utan i syntaxen och en "fonologisk slump". Det mycket enkla faktum att skillnaden i uttal mellan artikelformerna *een* och *en* är betydligt mindre än den mellan *en* och *ett* verkar ha haft större konsekvenser på genusutvecklingens historia än förenklingarna i kasussystemet som litteraturen lägger så stor vikt på. Den andra mycket viktiga faktorn är uppkomsten av pronomenet *den*. Den här förklaringen är mycket lik kommentarerna gällande engelskans utveckling. Förklaringen att genus som grammatisk kategori försvinner från engelska så tidigt grundar sig ju mycket starkare på att skillnaderna från början är små och att *he* börjar gälla alla tre genus. Samtidigt verkar det som om språk – eller dialekter – med fristående artikel hade lättare att "avskaffa" genus (jfr. kommentarerna om västjyska dialekter). Detta gäller naturligtvis bara om kasussystemet är tillräckligt förenklat och om de fonetiska skillnaderna mellan de genusspecifika artikelformerna inte är för stora (tyska). Den preliminära slutpunkten i utvecklingen är tydligen en tendens till att behandla ämnesord eller begrepp som uppfattas som en mängd eller helhet som neutrum, medan resten av orden med undantag för levande varelser blir utrum eller *genus commune*. På detta sätt börjar kanske ett nytt, "logiskt" genussystem utbilda sig på sina håll.

Litteratur

- Andersson, E., 1976: "Balansen mellan semantiskt och grammatiskt genus i svenskan". I: *Folkmålsstudier* 26.
- Benson, S., 1957: "Om genuskategorier och genuskriterier i svenskan". I: *Arkiv för nordisk filologi*. Bd 72 N 1–2.
- Bergman, G., 1968: *Kortfattad svensk språkhistoria*, Stockholm.
- Cederschiöld, W., 1913: *Studier över genusväxlingen i fornvästnordiska och fornsvenska*, Göteborg.

Guhman, M. M.; Makajev, E. A.; Jarceva, V. N. (utg.), 1977: *Istoriko-tipologižeskaja morfologija germanskih jazykov*. Moskva.

Nielsen, N. Å., 1959: *De jyske dialekter*, København.

Olsen, M., 1924: "Om grammatisk og logisk kjøen i østlandske og sørlandske bymaal". I: *Festskrift til Amund B. Larsen på hans 75-års fødselsdag 15. desember 1924*, Kristiania. s. 73–81. Omtryck i: Jahr, E. H.; Lorentz, O. (utg.), 1985: *Morfologi. Studier i norsk språkvitenskap* bd 3, Oslo.

Teleman, U., 1965: "Svenskans genusmorfem". *Arkiv för nordisk filologi* 80 N 1-4.

Wessén, E., 1951: *Svensk språkhistoria*. Bd 1, Stockholm.

DEN-LÖSA KONSTRUKTIONER I SVENSKAN: SYNKRONI OCH DIAKRONI

I. Inledning

I detta arbete diskuterar jag betydelskillnaderna mellan konstruktioner svagt adjektiv + bestämt substantiv med och utan adjektivartikel. Jag kommer att försöka ta reda på problemet om vi har att göra med varianter av samma konstruktion utan någon skillnad i betydelsen eller med två fraser med olika semantik.

Först kommer jag att presentera några synpunkter på problemet och skildra situationen i den nutida svenskan. En exkurs om konstruktionernas historiska utveckling är också nödvändig för att kunna betrakta de den- och den-lösa fraserna inte bara ur synkroniskt perspektiv utan även som ett resultat av århundradens förändring av form och semantik inom språkssystemet. Till slut diskuterar jag några exempel på fraser utan prepositiv artikel.

II. Undersökningen

Som empirisk del i arbetet har jag undersökt ett nummer av Svenska Dagbladet (11 maj 1994). Mitt intresse gällde då frågan om det finns den-lösa fraser, hur många de är och om det finns typiska kontexter för den ena eller den andra typen. Ett annat mål var att försöka skapa en jämförelsebasis med E. Wijk-Anderssons undersökning av Upsala Nya Tidning 27 juli 1991.

Som den- resp. den-lösa fraser räknades alla konstruktioner svagtböjt adjektiv + substantiv med slutartikel med och utan prepositiv adjektivartikel. Namn med attribut har tagits med.

Exemplen för bruket av den-lösa fraser som jag hittade i SvD var flera än E. Wijk-Andersson hittade 1991. Orsakerna kan vara olika: Å ena sidan skulle den ökade procentsiffran (36% i SvD jämfört med 28% i UNT) kunna tyda på en tendens till utbredning av den den-lösa konstruktionen. Åtta procent på fyra år syns vara övertygande. Men varken min eller E. Wijk-Anderssons (såtillvida jag kan döma från hennes artikel) undersökning är tillräckligt representativ, varför att resultaten inte kan anses som bevis. Bara två tidningar har undersökts i bara ett av sina nummer. För att kunna döma behöver man en större undersökning samt användning av statistiska metoder när man räknar ut procentsiffran.

Procentsiffrorna visar inte heller på vilket sätt den- och den-lösa konstruktioner är fördelade över tidningarna. I SvD:s ekonomiska del finns det 7 av 16 sidor utan en enda den-lös konstruktion och tre sidor utan varken den- eller den-lösa fraser. Dessa fakta visar å andra sidan att konstruktionen utan prepositiv artikel kanske inte breder ut sig utan förblir en sällan förekommande frastyp. I resten av SvD finns 8 sidor utan den-lösa fraser och 4 utan den-fraser. De flesta konstruktionerna utan prepositiv adjektivartikel fanns i delarna Vädret (t. ex. *södra/norra* osv. *Sverige*), Stockholmsguiden (mest namn som t. ex. *Gröna Lund*, *Gamla stan* o. d.) och Kulturen.

Först försökte jag ta reda på frågan om det är en särskild grupp adjektiv som förekommer i fraser utan prepositiv adjektivartikel. Men de flesta attributen påträffades såväl i den- som i den-lösa fraser. Ett undantag utgör adjektiv som

betecknar läge (t. ex. *södra, västra, centrala* osv.): de har preferens för den-lösa fraser (något som M. Ivarsson, 1933, 208 och K. Ågren, 1912, 83 också nämner). Försöket att hitta en regel för bruket eller icke-bruket av den prepositiva adjektivartikeln genom frågeformulär med verkliga exempel ur SvD (man fick välja mellan den artikulerade och den artikellösa varianten av samma konstruktion, oavsett om 'originalen' har varit med eller utan artikel) misslyckades eftersom resultaten var så differentierade att man inte kunde se en konstant preferens för den- eller den-lösa fraser i någon av meningarna. Jag kunde konstatera att några informanter tenderade till den- och andra till den-lösa konstruktioner. Möjliga orsaker här till kan vara ålder, härkomst eller kan hänga ihop med skillnaden mellan informanternas talspråk och strävan att bruka skriftspråket på det "rätta" sättet.

Ett annat sätt att gruppera fraserna är att titta på substantiviska delen av frasen. En grupp substantiv med klar preferens för den-lösa fraser utgör egennamn (*Lund* i *Gröna Lund*, *Nattevagten* – filmtitel – i *danska Nattevagten* osv.). Egennamn och substantiv som fungerar som egennamn har en mycket hög grad av egenkapen 'känd' och tenderar till icke-bruk av adjektivartikeln (jfr. *lilla Maja*, *gamle Bengt*). Om betydelsen hos sådana fraser se nedan i kapitlet 4.2.1.

III. Problemet

1. Den teoretiska utgångspunkten: tre uppsatser

I artikeln "Varför utelämnas inte adjektivets bestämda artikel?" av E. Wijk-Andersson tror sig denna hitta orsaken till 'icke-utelämnandet' av den prepositiva artikeln i konstruktionen svagt adjektiv + bestämt substantiv. Hennes uppfattning är att *den/det* bevaras för att disambiguera flertydigheten av adjektivformen. Vad beträffar adjektivartikeln *-a* så "kan [den] beteckna **pluralis, bestämt species** och i vissa fall **femininum**. [...] Men det finns även en ambiguös substantivartikel, nämligen *-en*, som står för både **utrum singular** och **neutrum plural**." (Wijk-Andersson, 1991, 303f.)

Även om E. Wijk-Andersson argumenterar med Grices samarbetsprincip och konversationsmaximer visar hennes exempel på "mer eller mindre ambigüsa framförställda attribut" att hon inte alls är intresserad av kontexten i vilken fraserna förekommer. Annars skulle hon inte ha skrivit att den svaga adjektivformen behöver en prepositiv artikel för att inte blandas med en verbform.

Wijk-Anderssons artikel är en av de senare leden i en kedja av böcker, uppsatser och avhandlingar som bl. a. behandlar substantivets bestämdhet, utvecklingen och betydelsen av den svaga adjektivformen, dess artikel och rollen av artikeln – såväl prepositiv som suffigerad. Uppsatsen är en polemiserande reaktion på M. Ivarssons artikel "Varför utelämnas adjektivets bestämda artikel?" (1933). I artikeln redovisas exempel ur tidningsspråket och nordsvenska dialekter med utelämnad adjektivartikel. Författaren indelar de artikellösa konstruktionerna i tre grupper, beroende på accentfördelningen mellan adjektiv och substantiv:

Typ 1: trycksvagt adjektiv – tryckstarkt substantiv: hit hör relativt fasta förbindelser "vilka som sådana gått in i talspråket"; "betydelsen [av adjektivet] är inte död men den sover", t. ex. *Döda havet*;

Typ 2: tryckstarkt adjektiv – trycksvagt substantiv: till denna grupp hör särskiljande adjektiv som uttrycker motsats t. ex. *stora båten* – *lilla båten*;

Typ 3: ungefär jämn tryckfördelning på adjektiv och substantiv: betoningen har enligt Ivarsson expressiv betydelse, t. ex. *rena smörjan, öppna havet*.

(Ivarsson, 1933, 197)

I sin uppsats nämner M. Ivarsson en artikel av A. Swärd (1932) där författaren tar reda på rubrikens språk och bl. a. "koncentrering[en] genom utelämnning av förståelsen oväsentliga ord". A. Swärd konstaterar att artikellösa konstruktioner är "allmänt i stockholmspressen men långt ifrån ovanligt i övrigt." (Swärd, 1932, 94) Han hänvisar också till accentfördelningen mellan adjektiv och substantiv : *den sèna våren ...; s'ena våren*, vilket väcker M. Ivarssons intresse och ger honom impulsen att undersöka fenomenet på egen hand.

Ivarsson konstaterar att adjektivartikeln inte bara utelämnas i rubrikerna utan också i löpande text, även på reportage- och kåseriesidorna. Hans undersökningar föranleder honom att dra slutsatsen att "de artikellösa adjektivförbindelserna nu befinna sig på framryckning" (Ivarsson, 1933, 195f.). I uppsatsen finns inga statistiska data för frekvensen av den-lösa konstruktioner men de tycks vara vanliga (se också citat ovan). Till början av sin artikel skriver Ivarsson att han under skoltiden trodde förbindelser av typen "*sköna Paris*" härstammar från "denna i ordets sämre mening pedagogiska svenska med dess framkonstruerade fällor, som icke voro idiom utan språkfel" (Ivarsson, 1933, 189).

I dessa tre uppsatser om artikelbruket vid attributiva fraser i pressen i den nutida svenskan anses adjektivartikeln vara en obligatorisk del av konstruktionen. 'Utelämnandet' av adjektivartikeln är å sin sida avvikelse från normen. Man försöker att ta reda på frågan varför adjektivartikeln utelämnas eller brukas, men inte med frågan vad bruket resp. icke-bruket betyder.

2. Adjektiv- och substantivartikelns ursprung: en historisk exkurs

För att kunna bedöma om det finns betydelskillnader mellan konstruktioner med och utan adjektivartikel måste man först och främst ta reda på frågan hur båda artiklarna, den prepositiva adjektivartikeln och den suffigerade substantivartikeln, uppstått.

De flesta nordiska dialekterna har två bestämda artiklar: prepositiv och suffigerad. Detta skiljer dem från andra germanska språk, som har bara en som föregår attributivförbindelsen (som t. ex. i engelskan eller tyskan). Det finns olika försök att förklara detta fenomen. Man ser adjektivartikelns ursprung i utvecklingen av den svaga adjektivdeklinationen (bl. a. Heinrichs, 1954; Noreen, 1913). Enligt H. M. Heinrichs hade adjektivet ett suffix som markerade bestämdhet. Under tidens lopp uppfattade språkbrukarna inte suffixet som tillräckligt för att känneteckna bestämdhet. "[Man] suchte nach einem neuen Mittel, die Bestimmtheit auch äußerlich deutlicher hervortreten zu lassen. Und wieder griff man zu einem Demonstrativpronomen, diesmal zu den meist anaphorisch gebrauchten *sa, *so, *þat, bzw. für das nordische auch zu 'enn, en, et'" (Heinrichs, 1954, 73).

W. Hodler ser adjektivet som en substantiveringsform som har kombinerats med ett substantiviskt pronomen: "der Adjektivartikel ist der substantivierende und der generelle, aus dem determinativen Pronomen hervorgegangen." (Hodler, 1954, 101) Om tryckfördelningen skriver han: "Das Pronomen war zunächst starktonig und das Nomen in Enklise; aber dieses Verhältnis kehrte sich um."

(Hodler, 1954, 72). I konstruktionen svagt adjektiv + bestämt substantiv har adjektivet sin ursprungliga attributiva roll, men artikeln hör fortfarande dit.

Jag vill sammanfatta uppfattningarna hos tre forskare om hur adjektiv- och substantivartiklarna har utvecklats: Larm, Kacnel'son och Hodler. Den förstnämnde ger en förklaring som tycks mig passande att börja med, Kacnel'sons redogörelse kan anses som polemik mot Larm och den sistnämnde beskriver substantivartikeln, så att man får en detaljerad framställning om hur utvecklingen kunde ha skett.

För uppkomsten av konstruktionen med (tre)dubbel bestämning dvs. artikel + svagt adjektiv + substantiv med slutartikel anger Karl Larm tre möjliga orsaker:

1. Ursprunget är typen *þæn gamli man* "som intager så brett rum i ä. fsv." – när den suffigerade artikeln blev vanligare, kom den att användas också i denna fras. I nysvenskan har den nya typen nästan fullständigt trängt undan *þæn gamli man*;

þæn gamli man + suffigerad artikel = *þæn gamli mannin*

2. Den ursprungliga typen *gamli mannin* försågs med demonstrativet *þæn* när frasen behövde särskild framhävning. Med övergången av *þæn* till artikel uppfattades också det framförställda demonstrativet som artikel.

þæn pronomen > artikel + *gamli mannin* = *þæn gamli mannin*

3. Analogi och blandning ledde till sammansmältning av båda typerna *þæn gamli man* och *gamli mannin*

þæn gamli man + *gamli mannin* = *þæn gamli mannin*

(Larm, 1936, 68)

Vilken möjlighet av dem tre är den mest sannolika analyserar K. Larm i sin redovisning av fornsvenska texter (lagtexter, prosa, poesi). Frekvensen av formerna stödjer andra möjligheten eftersom i texter med hög frekvens av typen *gamli mannen* påträffas de flesta exemplen av typen *þæn gamli mannin*. Å andra sidan "är den nysv typen *den gamle mannen* semologiskt [dvs. semantiskt] närmare besläktad med fsv. *þæn gamli man* än med *gamli mannin*" (Larm, 1936, 68). Slutligen menar författaren att typen med prepositiv artikel, svagt adjektiv och artikelförsett substantiv uppstått genom en blandning av de båda äldre typerna. "Detta kan så lättare tänkas i en tid, då ständig osäkerhet och vacklan råder mellan olika uttrycksformer i språket, och man måste väl antaga, att utvecklingen börjat i talspråket, varefter formen med dubbel artikel mer och mer upptagits i skriftspråket, i första hand givetvis prosan" (Larm, 1936, 69). Då denna utveckling beträffar talspråket, inskränkar författaren sin slutsats med påpekandet om svårigheten att göra alltför säkra slutledningar.

Larms favorisering av den tredje möjligheten kan anses som strävan efter kompromis, men lösningen han föreslår syns mig vara alltför enkel. Oklart förblir också orsaken för skribenternas osäkerhet när det gäller bruket av den 'rätta' formen.

Kacnel'son å sin sida ser utvecklingen av tanke och språk som en logisk helhet. Uppkomsten av frasen *den* + svagtböjt adjektiv + substantiv med suffigerad artikel betraktar han som resultatet av två processer: utvecklingen av svaga adjektiv ur en substantiveringsform med prepositiv artikel och uppkomsten av den suffigerade substantivartikeln. Liksom B. Delbrück (1916) betraktar han frastyperna *maðr inn gamli* och *inn gamli maðr*, men tycker att beteckningen inte passar till frasernas betydelse eftersom substantiven i båda fall är individualiserande.

Kacnel'son anför exempel från fornisländsk poesi och prosa och ser en utveckling i sättet på vilket adjektiv brukas. Den svaga adjektivböjningen uppstår ur en substantivering (artikeln fungerar som markör för en ny ordklass) som senare kommer att brukas som vanliga adjektiv i attributivställning vid namn (*Sigurdur ungi*) eller substantiv som betecknar kända individer (*auð in fagra 'det glimmande guld'* om Nibelungernas skatt). Bruket eller icke-bruket av adjektivartikeln beror på egenskapernas natur. Artikelbruk tyder på att egenskapen som individen har är karakteristisk för en grupp: *Sigurdur inn ungi* 'den unge S.'. Svaga adjektiv utan artikel betecknar egenskaper som en individ har i hög eller mycket hög grad, något som särskiljer den från andra individer: *Sigurdur ungi* 'den gode/modige yngling S'. Så kommer den svaga adjektivformen utan artikel att brukas när attributet betecknar ett ständigt epitet (Kacnel'son, 1949, 146). Egenskapen anses vara immanent för en given individ oberoende om den uppvisar just denna egenskap i en viss situation: en som kallas för *Sigurdur ungi* behöver inte vara ung, utan har en ung mans egenskaper (mod t. ex.) oberoende av åldern. Tillfälliga egenskaper betecknas däremot med ett artikellöst starkt adjektiv.

I den fornisländska prosan härskar andra regler för artikelbruk vid svaga adjektiv. Svaga adjektiv med individualiserande semantik förekommer bara vid egennamn och betecknar en karakteristisk egenskap. Den prepositiva artikeln kommer att förknippas starkare med substantivet än med adjektivet. Den visar att substantivet betecknar en företeelse som anses vara bekant. Detta skifte i artikelns relation stöds (eller betingas) av den starka och den svaga adjektivdeklinations sammanfall. Bruket av den ena eller den andra adjektivformen blir beroende av syntaxen: starka adjektiv uppträder bara i predikativ, svaga bara i attributiv ställning. Den komplementära distributionen leder till sammanfall av båda adjektivdeklinationserna, och eftersom artikeln är knuten till den attributiva positionen, kommer artikelbruket att bestämma om man väljer en stark eller en svag adjektivform. Skillnaden mellan båda klasserna bibehållas men nu är det en skillnad mellan bestämd och obestämd form. Samtidigt sker en utjämning av den typ av egenskaper som betecknas med svaga resp. starka adjektiv. Båda typerna kan brukas när det gäller tillfälliga resp. väsentliga egenskaper. Sammanfattningsvis kan man säga att i den fornisländska prosan ses 1. bindandet av adjektivartikeln till substantivet och 2. beroendet av adjektivformens val på artikelbruket.

Ju mer övertygande Kacnel'sons framställning av det svaga adjektivets uppkomst och artikelbrukets betydelse syns, desto mer förvånar hans korta redogörelse gällande substantivartikeln. Den ses uppstå genom övergången från sär- till ihopskrivande av f. d. adjektivartikeln efter substantiv: *madr inn gamli* – *madrinn gamli*.

En liknande uppfattning, fastän stödd med bättre argument, har också B. Delbrück. Enligt honom fanns *inn* (*enn*) som adjektiv- och som substantivartikel redan i urnordisk tid (Delbrück, 1916, 15). Substantiv och artikel var de konstanta leden i fraser med olika adjektiv. Man kom att associera ett fastare samband mellan artikel och substantiv tills man började skriva dem ihop: *ormr inn langi* (*frani, mikli*) > *ormrinn langi* > *ormrinn* (Delbrück, 1916, 58).

W. Hodler (1954, 101) ser däremot inte uppkomsten av substantivartikeln som ett resultat av en förändrad skriftbild. Substantivartikeln, som har utvecklats av ett deiktiskt-anaforiskt pronomen, har, jämfört med adjektivartikeln, ett annat syntaktiskt förhållande till sitt nomen. Hos substantivartikeln är detta förhållande appositionellt. I svenskan har det adjektiviska pronomenet inte placerats som

emfasbärande led framför substantivet. En möjlig orsak är att det deiktiskt-anaforiska pronomenets emfas har minskats genom dess adjektivering och att substantivet har blivit det emfatiska ledet i frasen. Det emfasbärande substantivet har också huvudaccenten så att pronomenet så småningom utvecklas till ett enklitikon och slutligen bifogas substantivet som suffigerad artikel. Kombinationen av substantiv och slutartikel kännetecknar frasens bestämdhet (Hodler, 1954, 104).

Sammanfattningsvis kan man säga att adjektiv- och substantivartiklarna har olika ursprung och olika semantik. Adjektivartikeln har sitt ursprung i ett substantiviskt pronomen som först kännetecknar substantiveringar. Substantiveringarna brukas som attribut vid individualiserade substantiv och under tidens lopp uppstår en ny adjektivklass: svagtböjda adjektiv som betecknar ständiga egenskaper. Bruket eller icke-bruket av adjektivartikeln särskiljer egenskaper som tillhör en klass av egenskaper som är karakteristiska bara för en individ. Starka adjektiv betecknar tillfälliga egenskaper. Efter att bruket av adjektivklassen blir beroende av dess ställning (svaga adjektiv i attributiv, starka i predikativ ställning), börjar svaga adjektiv även att beteckna tillfälliga egenskaper. Valet av adjektivform styrs av artikelbruket. Substantivartikeln kommer senare och betecknar frasens bestämdhet.

4.2. Betydelsen av den- och den-lösa fraser – diakroni och synkroni

4.2.1 Den-lösa fraser som en typ med egen semantik

Frågan om betydelsen av konstruktionerna med och utan prepositiv artikel har behandlats av olika forskare. Resultaten är i stort sett identiska. Först har frasen med prepositiv artikel varit markerad som bestämd. Med tiden upfattades denna (tre)dubbla bestämmelse som inte tillräcklig och språket behövde ett nytt sätt för att uttrycka högre grad av bestämdhet (jfr. Heinrichs, 1954, 73). Nu för tiden är den-konstruktionen det vanliga sättet att bilda bestämda attributiva förbindelser. Konstruktionen utan prepositiv artikel kommer så att brukas som markerat led med hänsyn till kännemärket bestämdhet resp. förtrogenhet: "... en større grad af bekenhet en den der er knyttet til typet *det gamle huset* kan angives ved udeladelse af foranstalt artikel: *gamle huset*" (Hansen, 1966, 208). Även K. Ågren betraktar fogningar av adjektiv och substantiv som ett slags individnamn som är bestämda genom enheten som begreppet innehåller och inte tar prepositiv artikel (1912, 81). E. Wessén skriver: "Sålunda saknas prepositiv artikel ... vid namn och andra uttryck med enhetlig betydelse" (1956, 41).

M. Ivarsson menar att den-lösa fraser tycks "lättast vinna insteg, där huvudordet är ett egennamn" (1933, 192). Adjektivets betydelse blir "narkotiserad" och attributet knyts starkare till huvudordet. Konstruktionen utvecklas till ett begrepp, till ett egennamn "inom en viss krets" och "för ett visst tillfälle" (1933, 202).

Som vi såg i den korta historiska exkursen uppstår typen prepositiv artikel + svagtböjt adjektiv + bestämt substantiv som det vanliga sättet att uttrycka bestämdhet. Varifrån kommer då de den-lösa fraserna och vad betyder icke-bruket av adjektivartikeln? I den fornisländska prosan finns traditionen att karakteriserande binamn t. ex. *Illugi svarti*, *Sigurður ungi* (Kacnel'son, 1949, 271) är i sig den-lösa fraser där substantivet är ett egennamn. Denna typ verkar ha bevarats genom tiden och tycks påverka även det aktuella språkbruket. De

ovannämnda citaten tyder på att även olika forskare har upptäckt sambandet mellan artikellöshet och egennamn. Det kann bero på fixeringen av undersökningarna som gjorts bara på det historiska eller på det nutida planet att man inte har sett en direkt förbindelse mellan det dåtida och det nutida språkbruket. Jag kommer att redovisa betingelsen av icke-bruket av den prepositiva artikeln i tre grupper den-lösa fraser.

1. *Charmanta Gyllan Svensson, sköna Paris, snälle socialminister Larsson och för mordbrand häktade fru Anna Kristina Berg* (exempel från Wijk-Andersson, 1991, 299) har inte bara samma betoningmönster (som Ivarsson skriver) utan samtliga substantiv är också egennamn. Antar man ett samband mellan den historiska utvecklingen och det nutida språkbruket, är sådana den-lösa fraser inte ett resultat av tysk (Ivarsson, 1933, 189) eller engelsk (Ivarsson, 1933, 219) påverkan utan har uppstått inom en genuin nordisk utveckling med rötter som kan följas tillbaka till den fornisländska prosan. Eftersom den sedan fornisländsk tid utvecklade typen attributiva fraser med prepositivartikel är den dominerande, kann artikellösa fraser med egennamn verka som undantag. Enligt min mening utgör de en del av den språkliga normen. Regeln kunde i detta fall lyda: en bestämd attributfras får ingen prepositiv artikel om substantivet är ett egennamn. Å andra sidan kan egennamn som inte är eller inte tänkas vara särskild populära i en viss krets få prepositivartikel i en attributiv fras: '*klassiska Swedish International*', men '*den klassiska Goodwill Cup*' (exempel ur SvD), jfr. också Å. Åkermalm (1967, 72) eller den detaljerade artikeln av K. Svartholm, (Svartholm, 1977).

2. Den-lösa fraser som är lexikaliserade som namn eller begrepp får inte heller prepositiv artikel: *Döda/Svarta havet, gula febern, svarta tavlan, ljusa dagen*. I alla dessa fall betecknar adjektivet inte en aktuell egenskap hos substantivet utan karakteriserar det på samma sätt som binamn gör. Jag ser den enda skillnaden mellan den förra och denna gruppen vara att substantivet i konstruktionen inte varit ett namn från början utan blivit det genom frasens lexikalisering. Till skillnad från egentliga namn är dessa fraser fastare och har en vidare utbredning som säkrar bevarandet av dess artikellöshet mot den artikelkrävande normen.

3. *Lilla båten – stora båten*. I denna fall har vi också med 'individnamn för ett visst tillfälle' att göra. Motsatsen utgör en tillräckligt tydlig kontext där det finns två olika företeelser. I denna kontext karakteriserar storleken båtarna och samtidigt skiljer dem. Storleken blir en väsentlig egenskap för var och en av dem.

4.2.2 Betydelseskillnad mellan fraser med och utan prepositiv artikel

I *Svenska. Vårt språks byggnad* har författaren B. Collinder exempel på fraser med och utan prepositiv artikel (Collinder, 1971, 111f.). Jag kommer att dela dem upp i två grupper och att redovisa några av dem.

Grupp 1:

det första priset (som utdelades först) – *första priset* (priset för vinnaren)
det högsta betyget (av alla, men inte A) – *högsta betyget* (A)

den förre intendenten B. ("han har varit intendent") – *förre intendenten B.* ("han som var intendent förut")

I denna grupp är egenskaperna, som uttrycks genom adjektiven på den vänstra sidan, snarare tillfälliga, medan de på den högra sidan är konstanta. Adjektiv och substantiv bildar tillsammans ett begrepp. T. ex. frasen *det första priset* har bildats enligt de allmänna reglerna för attributiva fraser. Artikelbruk hör dit. Konstruktionen *första priset* är däremot en fast förbindelse – detta markeras genom ickebruk av adjektivartikeln. Även om *första priset* utdelas sist är det alltid vinnaren som får det. Och ibland är det första priset vid tävlingars slut en bronsmedalj.

Grupp 2:

det röda korset – *Röda korset*

det gamla testamentet – *Gamla Testamentet*

det vita huset – *Vita huset.*

De sista tre exemplen bildar också en grupp: fraserna på den högra sidan är lexikaliserade uttryck som har utvecklats till egennamn. Även skrivningen med stor bokstav visar detta. Attribut och substantiv bildar tillsammans *ett* begrepp vars semantik inte sammansätts av båda delarnas betydelse. Frasen *det röda korset* är ett kors som vid ett visst tillfälle har en röd färg, medan *Röda korset* betecknar inte bara en känd företeelse utan frasen har ytterligare betydelsekomponenter, som inte kan härledas genom en semantisk analys.

4.2.3 Utelämnande av den prepositiva artikeln

Den dominerande språknormen dikterar bruk av prepositiv artikel när det gäller nybildade eller ännu inte lexikaliserade attributiva fraser. Pilotundersökningen i SvD visade viss osäkerhet när det gäller bruket eller icke-bruket av prepositiv artikel (i SvD fanns även ett exempel på *det andra världskriget* på samma sida som *andra världskriget*). Det verkar som att koexistensen av icke-bruket av adjektivartikeln vid lexikaliserade attributiva fraser resp. sådana som betecknar en känd företeelse eller individ och den härskande språknormen leder till en osäkerhet i artikelbruket, även i löpande text. En annan orsak man kan tänka sig är strävan att spara plats, dvs. ett verkligt utelämnande av den prepositiva artikeln av typografiska skäl (Svärd, 1932, 94–95).

I dessa fall kan man tala om 'utelämnande' av adjektivartikeln – bruket eller icke-bruket av den prepositiva artikeln leder inte till någon skillnad i frasens semantik. "Jeg vil också opfatte *unge hesten* som en variant av *den unge hesten* hvor artikeln er udeladt men kan indkatalyseras." (Hansen, 1966, 202)

5. Sammanfattning

Enligt min mening kan man säga att nutida attributfraser utan prepositiv artikel har bevarat en individualiserande komponent och att några av dem p. g. a. detta har en annan betydelse än konstruktionen med prepositiv artikel. Det tycks existera principer som bestämmer om en konstruktion av svagtböjt adjektiv + bestämt

substantiv inte får prepositiv artikel: först och främst lexikalisering av hela frasen, men också hög grad av (publikens och skribentens) förtrogenhet med företeelsen som denoteras med frasen. Egennamn (samt dessa som Ivarsson kallar "för ett visst tillfälle") tenderar till att bli kärnan av den-lösa fraser. Dessutom tyder artikellöshet på att det attributiva adjektivet betecknar en väsentlig egenskap hos substantivet. Även otypiska och vid första ögonkastet oväsentliga egenskaper kan förvandlas till (för ett visst tillfälle) väsentliga så att hela frasen inte tar adjektivartikel. Å andra sidan finns det en stor grupp fraser där bruket av den prepositiva artikeln inte leder till olika semantik. I det andra fallet kan man tala om utelämnande av adjektivartikeln, men i det första fallet måste man betrakta artikellösheten som regelfall och inte som variant.

Litteratur

- Collinder, B., 1971: *Svenska. Vårt språks byggnad*, Stockholm.
- Delbrück, B., 1916: *Germanische Syntax III. Der altisländische Artikel*, Leipzig.
- Hansen, Å., 1927: *Bestemt og ubestemt substantiv. Bidrag till dansk substantivsyntax*, København.
- Heinrichs, H. M., 1954: *Studien zum bestimmten Artikel in den germanischen Sprachen*, Gießen.
- Hodler, W., 1954: *Grundzüge einer germanischen Aritkellehre*, Heidelberg.
- Ivarsson, M., 1933: "Varför utelämnas adjektivets bestämda artikel?" I: *Nysvenska studier* 13, s. 189–220.
- Kacnel'son, S. D., 1949: *Istoriko-grammatičeskije issledovanija. Iz istorii atributivnyh otnošerij*, Moskva/Leningrad.
- Larm, K., 1936: *Den bestämda artikeln i äldre fornsvenska. En historisk-semologisk studie*, Stockholm.
- Lundeby, E., 1965: *Overbestemt substantiv i norsk og de andre nordiske språk*, Oslo/Bergen/Tromsø.
- Noreen, E., 1913: *Geschichte der nordischen Sprachen* besonders in altnordischer Zeit, Strassburg.
- Swärd, A. H., 1932: "Något om rubrikerna i våra tidningar". I: *Nysvenska studier* 12, s. 84–125.
- Svartholm, K., 1977: "Bestämda nominalfraser med attribut". I: *MINS* 2, Stockholm, s. 161–179.
- , 1979: *Svenskans Artikelsystem. En genomgång av artikelbruket i barnspråket*, Stockholm.
- Wessén, E., 1956: *Svensk språkhistorie*. Bd III, Stockholm.
- Wijk-Andersson, E., 1992: "Varför utelämnas inte adjektivets bestämda artikel?" I: *Svenskans beskrivning* 19, s. 299–307.
- Ågren, K., 1912: *Om användningen av bestämd slutartikel i svenskan*, Uppsala.
- Åkermalm, Å., 1967: "Den artkellösa konstruktionen i sportens språk". I: *Nysvenska studier* 47, s. 63–88.

**ANTECIPERANDE *DET* VID SUBJEKTS- OCH OBJEKTS-ATT-SATS
I FORNSVENSKA OCH ÄLDRE NYSVENSKA**

1. Inledning

Den fornsvenska att-satsen liknar på väsentliga punkter att-satsen i nusvenskan. Wessén (1965, 274) beskriver att-satsen som "fullt utbildad i vårt äldsta skriftspråk", medan Diderichsen (1941, 130) menar att den utgör den germanska hypotaxens mest konstanta element. I denna studie behandlas en att-satskonstruktion som återfinns såväl i de äldsta litterära källorna som i dagens svenska, nämligen att-sats kombinerad med det anteciperande pronomenet *det*. I exempel (1) och (2) visas två fornsvenska att-satser i subjektfunktion (hädanefter subjektssats) kombinerade med anteciperande *det*, varvid pronomenet grovt sett kommer att motsvara dagens formella subjekt. (Att-satsen nedan och fortsättningsvis understruken.)

- (1) **Þæt** ær laghæ forfal manz ok kono *at þer siuk æru* (VL, 35).
(2) vtan **thz** kunde saa hendha *at örlogh sik moth riket wende* (Karl, 5).

Anteciperande *det* förekommer emellertid inte bara vid subjektssats. I exempel (3) och (4) är två att-satser i objektfunktion (hädanefter objektssats) från fornsvensk respektive äldre nysvensk tid kombinerade med anteciperande *det*.

- (3) thy at egypto mæn maghe ey **thz** see *at mæn æta faara kæt* (Moses, 197).
(4) Doch **thet** säger iach, *at thet är owist, om the bidia eller ey* (VS, 12).

Bruket av anteciperande *det* förändras emellertid diakroniskt vid såväl subjektssats som objektssats. I fornsvenskan förekommer ofta subjektlösa satser (Wessén 1965, 187) och detta förhållande medför att subjektssatsens överordnade sats inte sällan saknar ett anteciperande *det*. Vid en jämförelse mellan nusvenskan och fornsvenskan kan man med en viss förenkling säga att ett formellt subjekt *det* betydligt oftare än i dag saknas i fornsvenskan, som i exempel (5) och (6).

- (5) Nu kan swa wara *at þeer riþa J gard oc ængin skapa giort gita* (DL, 12).
(6) Och är först merkiandes, *at thet, man nw kallar Gudz tjenest, är meste parten vpkommet aff menniskios under* (VS, 13).

Bruket av anteciperande *det* ökar således vid subjektssats. Det rakt motsatta förhållandet tycks dock råda när det gäller objektssatsen; den nusvenska objektssatsen tycks i mindre utsträckning vara kombinerad med ett *det* än den fornsvenska objektssatsen (Jørgensen, 1978, 30ff., 39f.; 1987, 150).

Den förändrade graden av anteciperering har ibland satts i samband med en förändring av funktionen hos det anteciperande pronomenet. Då att-satsen står som subjekt eller objekt, som i exemplen ovan, har en förmodad ökning av bruket av anteciperande *det* satts i samband med ett framväxande platshållarsystem i svenskan, i vilket fall *det* fått en ny funktion som platshållare (Jørgensen, 1987,

150). Detta är också orsaken till att denna undersökning begränsats till att-sats i dessa två funktioner. I min diakroniska undersökning kommer jag således att belysa bruket av ett anteciperande *det* vid subjeks- och objektssats i fornsvenska och äldre nysvenska. Jag kommer därvid att lägga speciell vikt vid förhållandet mellan bruket av ett anteciperande *det* och ett platshållarsystem i svenskan, men jag kommer även att beröra andra hypoteser angående pronomenets funktion.

2. Tidigare forskning

Bruket av ett anteciperande *det* vid subjeks- och objektssats i fornsvenska och äldre nysvenska har diskuterats av bl. a. Diderichsen (1941), Wessén (1965), Jörgensen (1987) och Falk (1993) medan den historiska bakgrunden till bruket av ett anteciperande pronomen vid engelskans that-sats belyses i t. ex. Mitchell (1985).

Som tidigare påpekats har bruket av ett anteciperande *det* ofta satts i samband med utvecklingen av ett platshållarsystem i svenskan. I Jörgensens undersökning av medeltida nordisk lagtext stöter man på följande citat (Jörgensen, 1987, 150): "Vid subjeks- och objektssats förefaller det närmast som om ett system med platshållare är på väg att utvecklas." Enligt Jörgensens förmodan håller således anteciperande *det* på att introduceras i funktionen som platshållare redan i fornsvenskan. Jörgensen förmodar också att anteciperande *det* håller på att introduceras i denna funktion vid såväl subjeks- som objektssats. I det följande kommer jag först att diskutera anteciperande *det* vid subjektssats, därefter *det* vid objektssats.

Falk (1993, 236, 243ff., 266) menar, till skillnad från Jörgensen, att ett anteciperande *det* vid subjektssats fungerar som platshållare först från början av 1600-talet, då bruket av *det* också enligt henne relativt snabbt ökar. Enligt Falk beror förändringen på att en parameter antar ett nytt värde. Bruket av anteciperande *det* vid subjektssats före 1600-talet är enligt Falk (1993, 236) styrt av icke-grammatiska faktorer: "the choice between empty or overt subject is not regulated by the grammar, but by factors outside the grammar, as for example stylistic or pragmatic factors."

I Platzack (1985) redovisas ett liknande resultat. Platzack undersöker flera syntaktiska förändringar i 1600-talets svenska vilka har som gemensam bakgrund "förlusten av möjligheten att ha subjektslösa satser" (Platzack, 1985, 401). En av de syntaktiska förändringar som beskrivs är det ökande bruket av anteciperande *det* vid bisatser, bl. a. att-satser, i subjektsfunktion. Även Platzack (1985, 404f.) förklarar dessa förändringar med att en parameter antar ett nytt värde: noll-subjektparametern byter värde från + till –.

När det gäller graden av antecipering menar Wessén (1965, 61f.) och Jörgensen (1987, 135) att subjektssatsen i fornsvenskan vanligen kombineras med ett *det*. I två undersökningar från yngre fornsvensk tid (Jansson, 1970, 14; Tisell, 1975, 86ff.) uppges omkring 30% av subjektssatserna vara kombinerade med ett *det*. I Falks (1993, 243) material är graden av antecipering i medeltal, om än kraftigt varierande från period till period, omkring 30% under fornsvensk tid och fram till 1600-talet, då anteciperingen ganska plötsligt ökar. Under 1600-talet och fram till 1735 är omkring 60% av subjektssatserna kombinerade med ett *det* i Falks material. Om Falks siffror, som är de enda jag funnit gällande den äldre ny-

svenskan, är representativa, används således anteciperande *det* vid subjektssats i betydligt mindre utsträckning vid 1700-talets början än i dagens svenska, där ett formellt subjekt i det närmaste är obligatoriskt.

Syftet med denna del av undersökningen är för det första att diakroniskt och kvantitativt undersöka bruket av anteciperande *det* vid subjektssats. Av särskilt intresse är det därvid att jämföra mitt resultat med de hypoteser och resultat som framförts i den tidigare forskningen. Om således bruket ökar gradvis i fornsvenskan skulle detta överensstämja med Jörgensens (1987, 150) antagande att ett platshållarsystem introduceras vid subjektssats i fornsvenskan, medan en ökning under 1600-talet skulle vara i linje med Falks (1993) och Platzacks (1985) antagande att ett platshållarsystem introduceras först vid 1600-talets början, vilket i sin tur skulle äga samband med en minskad möjlighet att ha subjektlösa satser i svenskan.

Jag kommer för det andra även att undersöka placeringen av anteciperande *det*, eftersom denna faktor har betydelse vid avgörandet av pronomenets funktion (Jörgensen, 1987, 150). En hög grad av *det* i direkt anslutning till subjektssatsen skulle kunna tyda på att pronomenet har en annan funktion än att fylla en obligatorisk subjektsposition. I Jörgensens (1987, 150) lagtextmaterial förekommer aldrig *det* i direkt anslutning till subjektssatsen. (Se även nedan om placeringen av *det* vid objektssats.)

Den tidigare forskningen kring bruket av ett anteciperande *det* vid objektssats är relativt begränsad. Utifrån sitt synkrona lagtextmaterial antar Jörgensen (1987, 150), som tidigare påpekats, att ett system med platshållare är på väg att utvecklas vid objektssats i fornsvenskan. Jörgensen tar upp två faktorer av relevans vid diskussionen om pronomenets funktion som platshållare vid objektssats: pronomenets placering och finitheten hos den överordnade satsens huvudverb (Jörgensen, 1987, 150): "Då [subjekts- och objekts-] satsen står på samma plats som ett enkelt nomen i samma funktion förekommer ingen antecedent. Sådant sammanfall kan i allmänhet endast ske när det gäller objektssatser vid finit huvudverb, vid infinit huvudverb sätts [...] ibland in en antecedent före det infinita verbet."

Ledföljden i fornsvenskan (liksom i nusvenskan) är normalt följande i satser med finit huvudverb: subjekt – finit huvudverb – objekt (Wessén, 1965, 206; Jörgensen, 1987, 150). Med finit huvudverb i den överordnade satsen uppstår således risk för sammanfall mellan ett anteciperande *det* och objektssatsen, i vilket fall pronomenet blir överflödigt som platshållare; på objektets plats står ju redan att-satsen. Jörgensens material saknar (om jag förstår honom rätt) också följdriktigt anteciperande *det* då den överordnade satsen har finit huvudverb, och hans material saknar över huvud taget ett anteciperande *det* i direkt anslutning till objektssatsen.

Med infinit huvudverb minskar risken för sammanfall mellan anteciperande *det* och objektssatsen i fornsvenskan. Detta beror på att ledföljden normalt är följande: subjekt – hjälpverb – objekt – infinit huvudverb (Wessén, 1965, 206), som i exemplet nedan, där anteciperande *det* intar objektets plats:

(7) ty han hade **thet** utlofuat *at han wille wara them och theres åffödo* [avkomma] *mill och barmhertig* (VS, 11f.).

I överordnad sats med infinit huvudverb och normal ordföljd finns således vanligen ingen risk för sammanfall mellan *det* och objektssatsen i fornsvenskan,

och i Jörgensens (1987, 150) material förekommer följdriktigt ibland ett *det* i överordnad sats med infinit huvudverb.

Jag har endast funnit några få uppgifter om graden av anteciperings objektssatser. Jörgensen (1987, 150) uppger att 11,1% av objektssatserna i hans material är kombinerade med ett *det*. Diderichsen (1941, 130) har i sin undersökning av Skånelagen funnit att pronominal representation föreligger "kun i nogle faa (tvivlsomme) Tilfælde" vid objektssats. Jag har inte funnit några uppgifter gällande graden av anteciperings i den äldre nysvenskan, men Jörgensen (1978, 30ff., 39f.) uppger att 3% av objektssatserna i ett av honom undersökt nusvenskt talspråksmaterial är kombinerade med ett anteciperande *det*.

I min undersökning av anteciperande *det* vid objektssats kommer jag att pröva om ett platshållarsystem befinner sig under utveckling i fornsvenskan genom att undersöka följande punkter: anteciperings kvantitativa utveckling, eventuella förekomster av *det* i direkt anslutning till objektssatsen samt förhållandet mellan anteciperings och finitet hos den överordnade satsens huvudverb.

Jag skall slutligen nämna några undersökningar där bruket av ett anteciperande *det* förklarats på annat sätt än genom ett platshållarsystem. I en undersökning av Skånelagen menar Diderichsen (1941, 130f.) att anteciperande *det* vid subjektssats har till uppgift att framhäva att-satsen.

I Mitchell (1985, vol. 1, 775ff.) ges en historisk bakgrund till bruket av ett anteciperande pronomen vid nominala satser i Old English. Bruket av ett anteciperande pronomen har enligt Mitchell sitt ursprung i språkbrukarens osäkerhet inför hypotaktiskt sammanfogade meningar vid övergången från paratax till hypotax. Med hjälp av ett anteciperande pronomen kunde språkbrukaren avsluta en syntaktisk enhet, den överordnade satsen, innan nästa påbörjades och därigenom klargöra meningens syntaktiska uppbyggnad. Mitchell menar också att det anteciperande pronomenet ursprungligen användes vid den muntliga framställningen som ett medel att underlätta förståelsen. När säkerheten inför hypotaxen efterhand ökade, fortsatte anteciperande pronomen att användas, men dessa fick nu en stilistisk eller retorisk funktion.

Slutligen kan man konstatera att Falk (1993, 236) antar att bruket av anteciperande *det* vid subjektssats i fornsvenskan och fram till 1600-talet var styrt av icke-grammatiska faktorer, t. ex. "stylistic or pragmatic factors."

3. Material

Det fornsvenska materialet består till största delen av kortare texter eller textavsnitt hämtade ur den datalagrade korpus som skrivits in vid Institutionen för nordiska språk, Göteborgs universitet (projektet Källtext). P. g. a. vissa brister i representativitet hos materialet från äldre fornsvensk tid har detta kompletterats med främst Dalalagen och Äldre västgötalagen. Materialet från äldre nysvensk tid består av textsamlingen Valda stycken av svenska författare 1526–1732 (1972). Materialet redovisas i detalj i korpusförteckningen.

Materialet har delats in i fem perioder: äldre fornsvenska (1225–1375), yngre fornsvenska (1375–1526) samt äldre nysvenska, som delats in i perioderna 1526–1594, 1595–1662 och 1663–1732.

4. Anteciperande *det* vid subjektssats

4.1 Anteciperande *det* vid subjektssats

I fornsvenskan saknar, som tidigare påpekats, subjektssatsens överordnade sats ofta ett anteciperande *det*. Å andra sidan är det inte ovanligt att subjektssatsen är kombinerad med ett *det* redan i de äldsta fornsvenska texterna. I tabell 1 redovisas förekomsten av anteciperande *det* vid subjektssats i det undersökta materialet.

Tabell 1. *Subjektssats med respektive utan anteciperande det. Absoluta tal och procent.*

subjektssats	1225–1375	1375–1526	1526–1594	1595–1662	1663–1732
utan ant. det	16 (57%)	20 (56%)	33 (59%)	10 (45%)	9 (39%)
med ant. det	12 (43%)	16 (44%)	23 (41%)	12 (55%)	14 (61%)
s:a	28 100%)	36 (100%)	56 (100%)	22 (100%)	23 (100%)

Av tabell 1 framgår att 40–45% av materialets fornsvenska subjektssatser är kombinerade med ett anteciperande *det*; denna siffra ligger anmärkningsvärt fast fram till början av 1600-talet. Graden av anteciperings i mitt fornsvenska material ligger ungefär mitt emellan de resultat som redovisats i den tidigare forskningen (se kap. 2). Under 1600-talet ökar anteciperingen för att vid undersökningsperiodens slut vara uppe i omkring 60%. Mitt resultat överensstämmer således rätt väl med Falks (1993), främst däri att anteciperingen ökar vid 1600-talets början, och i att anteciperingen är omkring 60% vid 1700-talets början. Våra resultat skiljer sig emellertid åt dels genom att omkring 30% av subjektssatserna är anteciperade i Falks material till 1600-talet, medan motsvarande siffra i min undersökning är 40–45%, dels genom att ökningen i Falks (1993) material är plötslig medan den är successiv i mitt material.

Man måste naturligtvis vara mycket försiktig när det gäller att dra slutsatser ur ett så begränsat material som det här är frågan om. Mitt kvantitativa resultat indikerar dock att det ökande bruket av *det* sammanhänger med de stora syntaktiska förändringar som sker i svenskan omkring år 1600 (Platzack, 1985, 401). Troligen sammanhänger det ökande bruket med att subjektspositionen då börjar att upplevas som obligatorisk och med att ett platshållarsystem börjar att utvecklas.

4.1.1 Placeringen av anteciperande *det* vid subjektssats

Anteciperande pronomenet *det* står vid subjektssats i de flesta fall skilt från attsatsen (se ex. (1) och (2)). Vid endast 2 tillfällen (ex. (8) och (9)) står *det* i direkt anslutning till subjektssatsen, vilket innebär att 3% av materialets 77 subjektssatser med anteciperande *det* (se tab. 1) står i denna position.

- (8) Ärw twa oghns mwonna tha tarffwas ey haffwa the förscriffo graffwena [groparna], thy mädhan elden brindher j androm oghns mwonnenom wthdragis askan aff androm, och aktis **thet** *ath jamlika brindher j ognenom badhe nätther oc dagha* (Peder, 272).
- (9) Men mäst gör **thet**, *at the skeen-fagre, them du medh din prydna prydt hafwer, locka och späna tigh tijne egne barn ifrå* [späna ifrå=avvänja] (VS, 111).

En så låg grad av sammanfall kan knappast antas ifrågasätta antagandet att *det* fungerar som platshållare. Mitt resultatet kan jämföras med Jörgensens (1987, 150), där anteciperande pronomenet *det* utan undantag står skilt från subjektssatsen.

4.2 Anteciperande *det* vid objektssats

Att-satsens vanligaste funktion i fornsvenska och äldre nysvenska är, liksom i nusvenska, att stå som objekt till olika typer av verb (t. ex. Jörgensen, 1978, 42; 1987, 150). I det undersökta materialet är verben t.ex. *sighia*, *vilia* eller vissa upprepade kombinationer som *taga vitne (at)* eller (mycket ofta i VL) *bipia sva sær gup holl ok uattum sinum (at)*. I tabell 2 redovisas förekomsten av ett anteciperande *det* (oftast i ackusativ men någon gång i genitiv: *thæs*) vid objektssats.

Tabell 2. *Objektssats med respektive utan anteciperande det. Absoluta tal och procent.*

objektssats	1225–1375	1375–1526	1526–1594	1595–1662	1663–1732
utan ant. det	145 (87%)	57 (84%)	79 (88%)	82 (98%)	100 (95%)
med ant. det	22 (13%)	11 (16%)	11 (12%)	2 (2%)	5 (5%)
s:a	167 (100%)	68 (100%)	90 (100%)	84 (100%)	105 (100%)

Tabellen kan sammanfattas med att 13% av materialets objektssatser från äldre fornsvensk tid är kombinerade med ett anteciperande *det*. En obetydlig ökning sker under yngre fornsvensk tid. Vid undersökningsperiodens slut är 5% av objektssatserna kombinerade med ett *det*. Mitt materials objektssatser från äldre fornsvensk tid är således anteciperade i ungefär samma utsträckning som objektssatserna i Jörgensens (1987, 150) medeltida lagtextmaterial (11,1%). En markant minskning av bruket i mitt material sker under 1600-talet. Mina kvantitativa resultat bekräftar således inte att ett platshållarsystem håller på att introduceras vid objektssats i fornsvenskan.

4.2.1 Placeringen av anteciperande *det* vid objektssats samt finit respektive infinit huvudverb i den överordnade satsen

Liksom vid subjektssats står anteciperande pronomenet *det* vid objektssats oftast skilt från att-satsen. I mitt material förekommer anteciperande *det* i direkt anslutning till objektssats vid 8 tillfällen, vilket innebär att omkring 15% av materialets 51 objektssatser med anteciperande *det* (se tabell 2) står i denna position.

Två förekomster återges i exempel (10) och (11). Då *det* står i direkt anslutning till objektssatsen är 4 huvudverb i den överordnade satsen finita och 4 infinita, ett faktum av viss betydelse för diskussionen nedan.

(10) Sighir han swa. iak dyl æi **pæt.** *at iak hawir meb pik warit* (DL, 49).

(11) Hoo hafuer lärddt honom **thet**, *at korset, cronan, spikanar etc. skulle wara yppare [förmer] än Gudz werdiga helgon* (VS, 10).

Mitt resultat visar att *det* vid objektssats åtminstone i vissa fall kan antas ha en annan funktion än att fylla objektspositionen i den överordnade satsen. Resultatet kan jämföras med Jörgensen (1987, 150), där inga förekomster av *det* i direkt anslutning till objektssatsen påträffats.

Ytterligare en skillnad mellan mitt material och Jörgensens (1987) bör framhållas. I Jörgensens (1987, 150) material förekommer aldrig (om jag uppfattat honom rätt) anteciperande *det* vid objektssats då den överordnade satsens huvudverb är finit. Detta förhållande styrker Jörgensen i hans antagande att *det* fungerar som platshållare, eftersom sammanfall mellan anteciperande *det* och objektssats kan ske då den överordnade satsens huvudverb är finit och då ledföljden är normal, varvid *det* blir överflödigt som platshållare (se forskningsbakgrunden, se även exempel (10)).

Mitt resultat avviker markant från Jörgensens. I mitt material är 55% av huvudverben finita i de anteciperade objektssatsernas överordnade satser. Det bör dock omgående poängteras att ett finit huvudverb i den överordnade satsen långt ifrån alltid medför att *det* placerats i direkt anslutning till objektssatsen. Vanligen står ett eller flera led mellan *det* och objektssatsen, som i exemplen nedan:

(12) ä vidh ändan han **thz** lagde

at the villo aldrey marsken swara (Karl, 162).

(13) Och såå kallades priaren och the andra brödhrene jn, och sadhe her Anders Simonson them **thet** aff, *at al then tijdh the jcke kunde halla sich i clostred* (VS, 6).

Då den överordnade satsens huvudverb är infinit står anteciperande *det* i mitt material antingen i direkt anslutning till objektssatsen, som i exempel (11), eller på objektets plats enligt den fornsvenska ledföljden (se kap. 2), dvs. mellan det finita och det infinita verbet, som i exempel (7):

(7) ty han hade **thet** utlofuat *at han wille wara them och theres åffödo mill och barmhertig* (VS, 11f.).

Man kan således konstatera att huvudverbets finithet saknar betydelse när det gäller att avgöra funktionen hos anteciperande *det* vid objektssats; anteciperande *det* vid objektssats förekommer i överordnad sats med såväl finit som infinit huvudverb, och anteciperande pronomenet *det* står i ungefär samma utsträckning skilt från som i direkt anslutning till objektssats i överordnad sats med finit respektive infinit huvudverb.

Resultatet från den kvantitativa undersökningen talar dock emot antagandet att ett platshållarsystem befinner sig under utveckling vid objektssats i fornsvenskan, eftersom bruket knappast ökar. Undersökningen av pronomenets placering ifrågasätter därtill antagandet att *det* över huvud taget fungerar som platshållare vid

objektssats: vid 15% av förekomsterna står anteciperande *det* i direkt anslutning till objektssatsen. I det följande kommer jag därför att diskutera andra möjliga funktioner hos anteciperande *det* vid objektssats.

4.2.2 Några tänkbara funktioner hos anteciperande *det* vid objektssats

Vid en indelning av materialet i prosa och versifierad text visar det sig att bruket av anteciperande *det* vid objektssats är större i materialets versifierade texter under hela undersökningsperioden (med undantag för perioden 1526–1594, där emellertid den versifierade texten nästan saknas helt), men att det minskar både i den versifierade texten och i prosan. Jag har i själva verket påträffat endast 3 objektssatser med anteciperande *det* i prosamaterialet från år 1529 och senare. Bruket upphör således nästan helt i prosan under 1500-talets första hälft medan pronomenet, om än i minskad omfattning, fortsätter att användas i den versifierade texten. Sammanlagt kan man anta att anteciperande *det* ofta används för att anpassa texten till ett versmått.

Även i nedanstående avsnitt ur en prosatext, Dalalagens byggningsbalk, är det tänkbart att *det* fyller en rytmisk funktion:

- (15) Ripir man hæsti manz at owilia hans sum æghir ella skyuti. böti þrea öra firi þæt han a stighir. oc þrea öra firi þæt han af stighir. wari een fæ ondans. sighir han **þæt** at han fik þet meþ leghu. hawi þær till twæggi manna witni oc wari saclös (DL, 36).

Anteciperande *det* bidrar här till att ge den över- och underordnade satsen en regelbunden rytm med tre inledande daktyler och en avslutande troké, men även andra funktioner är naturligtvis tänkbara här. Kanske bidrog det anteciperande pronomenet i avsnittet ovan till att klargöra den sammansatta meningens syntaktiska samband och därmed ge större klarhet åt budskapet vid den muntliga lagsagan. En sådan funktion hos *det* påminner om funktionen hos anteciperande pronomen vid engelskans nominalsatser vid övergången från paratax till hypotax (se forskningsbakgrunden). Vid båda dessa antaganden om *det*:s funktion spelar det muntliga framförandet en avgörande roll.

Nedanstående citat, som behandlar frågan om helgonens status, är hämtat ur en argumenterande text av Olaus Petri från 1527. Avsnittet återger textens slut.

- (16) Och for korthetenes skul beslutar iach nw så, at oss är icke forbudit göra helgonen tilbörliq wördning. Och icke nekar iach them heller bidia for oss. Doch **thet** säger iach, at *thet är owist, om the bidia eller ey, epter thet wij ingen openbara scrift hafue ther vppå*. Men at the skulle wara wore midlare och fordactingare jn for Gudh, ther faller Gudz ordh hardt emot och sätter oss Christum aleena for en midhlare (VS, 8ff.).

Det pronomen som anteciperar objektssatsen i denna text tycks framför allt ha funktionen att understryka vikten hos det som skribenten framför i att-satsen; att ge att-satsen emfas.

Det är slutligen tänkbart att anteciperande *det* vid objektssats även haft andra funktioner att fylla. Kanske har det fungerat som ett arkaiserande stilmedel.

5. Sammanfattning

Bruket av anteciperande *det* vid subjektssats är kvantitativt sett oförändrat, mellan 40 och 45%, fram till 1600-talet, då det gradvis ökar för att vid undersökningsperiodens slut, dvs. vid början av 1700-talet, vara omkring 60%. Det tycks inte som om ett system med platshållare befinner sig under utveckling i fornsvenskan. Omkring år 1600 inleds en begränsning av möjligheten att utelämna *det*, vilket troligen sammanhänger med att subjektspositionen börjar upp-levas som obligatorisk i svenskan varvid subjektslösa satser blir ovanligare. Vid undersökningsperiodens slut saknar dock fortfarande hela 40% av subjektssatserna ett anteciperande *det*. Det är således fortfarande vid 1700-talets början långt kvar till dagens situation med ett i det närmaste obligatoriskt formellt subjekt.

Andelen objektssatser med anteciperande *det* är omkring 15% fram till 1500-talet, då bruket minskar. Bruket upphör nästan helt i de undersökta prosatexterna från 1500-talets första hälft och senare, medan det, om än i mindre omfattning, fortsätter i materialets versifierade texter. Det till en början kvantitativt oförändrade och så småningom minskande bruket talar emot antagandet att ett platshållarsystem befinner sig under utveckling i fornsvenskan vid objektssats. Även det faktum att omkring 15% av materialets anteciperande *det* vid objektssats står i direkt anslutning till att-satsen ifrågasätter antagandet att det fungerar som platshållare.

Flera andra funktioner hos anteciperande *det* vid objektssats är tänkbara. Att pronomenet oftare återfinns i den versifierade texten än i prosan tyder på att det kan ha använts för att anpassa texten till ett versmått, men även i prosatexter är den rytmiska funktionen tänkbar. Pronomenet kan också, t. ex. i de undersökta lagtexterna, dvs. ursprungligen i den muntliga lagsagan, ha fungerat som ett medel att öka förståelsen genom att klargöra den hypotaktiskt sammanfogade meningens syntaktiska samband. Pronomenet har säkerligen också ibland tjänat till att framhäva objektssatsens innehåll, att ge att-satsen emfas. Slutligen kan pronomenet ibland också tänkas ha haft en stilistiskt arkaiserande funktion.

Litteratur

- Diderichsen, P., 1941: *Sætningsbygningen i Skaanske Lov. Fremstillet som Grundlag for en rationel dansk Syntaks*. Acta Philologica Scandinavica 15, Köpenhamn.
- Falk, C., 1993: *Non-referential subjects in the history of Swedish*, Lund.
- Jansson, G., 1970: *Jakob Ulvssons brev till Sturarna, 1494–1518*. Stencil. Institutionen för nordiska språk, Stockholm.
- Jørgensens, N., 1978: *Underordnade satser och fraser i talad svenska. Funktion och byggnad*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie C 10, Lund.
- , 1987: *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar..* Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 38, (även: Samlingar utgivna av svenska fornskriftsällskapet, bd 76.), Lund.
- Mitchell, B., 1985: *Old English syntax*. 2 bd, Oxford.
- Olson, E., 1913: *Studier över pronomenet den i nysvenskan*, Lund.
- Platzack, Ch., 1985: "Syntaktiska förändringar i svenskan under 1600-talet". I:

Svenskans beskrivning 15, Göteborg.

Tisell, C., 1975: *Syntaktiska studier i Bonaventuras betraktelser över Kristi liv. Ett bidrag till kännedomen om språket i yngre fornsvensk religiös litteratur..* Acta Universitatis Stockholmiensis: Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 11, Stockholm.

Wenning, A., 1930: *Studier över ordföljden i fornsvenskan. Predikatets bestämningar i äldre och yngre fornsvenskan*, Lund.

Wessén, E., 1965: *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax.*, uppl. 2, Stockholm.

Korpus

Fredrik (ä fsv) = *Hertig Fredrik av Normandie*, SSFS* 49. 1927 (E. Noreen), s. 1-10, 75-84, 161-170.

Flores (ä fsv) = *Flores och Blanzeflor*, SSFS* 46. 1921 (E. Olson), s. 1-10, 60-69, 128-137.

Erik (ä fsv) = *Erikskrönikan*, SSFS* 47. 1921 (R. Pipping), s. 1-10, 125-134, 250-259.

VL (ä fsv) = *Äldre Västgötalagen*, Samling sv Sveriges gamla lagar. Vol. 1. 1827. Lagtexten är exciperad i sin helhet.

DL (ä fsv) = *Dalalagen*, Samling av Sveriges gamla lagar. Vol. 5. 1841. Lagtexten är exciperad i sin helhet

Konungastyr (ä fsv) = *Konungastyrelsen*, Fornsvensk läsebok. 1954 (E. Noreen), s. 74-80.

Fornsv. leg. (ä fsv) = *Fornsvenska legendariet*, SSFS* 55. 1938 (V. Jansson), s. 1-7, 51-57, 108-112.

Moses (ä fsv) = *Fem Moseböcker på fornsvenska*, SSFS* 60. 1959 (O. Thorell), s. 1-3, 195-197, 391-393.

Bir (y fsv) = *Heliga Birgittas uppenbarelsen*, SSFS* 14:2. 1860 (G. E. Klemming), s. 273-276, 304-307, 334-338.

Trösten (y fsv) = *Själens tröst*, SSFS* 59. 1954-56 (S. Henning), s. 6-8, 195-197, 397-399.

Namnlös (y fsv) = *Namnlös och Valentin*, SSFS* 52. 1934 (W. Wolf), s. 2-10, 76-84, 152-160.

Läkebok (y fsv) = *Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid*, SSFS* 26. 1883-86 (G. E. Klemming), s. 3-10, 490-495.

Peder (y fsv) = *Peder Månssons bondakonst*, SSFS* 75. 1983 (J. Granlund), s. 19-22, 127-132, 272-275.

Karl (y fsv) = *Karlskrönikan*, SSFS* 17:2. 1866 (G. E. Klemming), s. 1-6, 161-166, 325-329.

Sture (y fsv) = *Sturekrönikorna*, SSFS* 17:3. 1867-68 (G. E. Klemming), s. 1-5, 111-115, 226-230.

VS (ä nysv) = *Valda stycken av svenska författare 1526-1732*. 1972. (Erik Noreen. 2:a uppl., Stockholm.) Excerperad i sin helhet.

*SSFS=Samlingar utgivna av svenska fornskrift-sällskapet, serie 1.

Charlotta Brylla (Berlin)

RAMKONSTRUKTIONER I SVENSKA OCH TYSKA BISATSER UR DIAKRONT PERSPEKTIV

Både svenskan och tyskan har en särskilt markerad bisatsordföljd. I svenskan utmärks den av att negationen eller satsadverbialen kommer före det finita verbet, den s. k. BIFF-regeln:

- (1) *Hon vill inte komma, eftersom hon aldrig **har** träffat dem* (BS).
- (2) *Hon **har** aldrig träffat dem* (HS).

I tyskan markeras den underordnade satsen med den för tyska och nederländska så karakteristiska satsramen, där det finita verbet intar slutposition i bisats:

- (3) *Ich glaube, daß er morgen abend zu uns **kommt*** (BS).
- (4) *Er **kommt** wahrscheinlich morgen zu uns* (HS).

I nederländskan konstrueras bisatsen på samma sätt:

- (5) *Ik was gisteren niet in de les, omdat ik in Amsterdam **was*** (BS).

Enligt C. Platzack (1988, 241) uppstår en ny bisatsordföljd i svenskan (och för övrigt även i danskan och norskan) under tidsperioden 1500–1700. I tyskan kan en tendens till att det finita verbet står sist i bisats iakttas redan under fornhögtysk tid, men variationerna var stora och bisatsordföljden normerades först i slutet av 1600-talet, dvs. ungefär samtidigt med den svenska företeelsen (se t. ex. Admoni, 1990, 200ff.).

Jag vill här referera några hypoteser om hur dessa ordföljdstyper växte fram och i anslutning här till diskutera huruvida det finns ett samband mellan uppkomsten av svensk och tysk bisatsordföljd. Som vi skall se, finns det även svenska exempel med finitet i slutposition, nämligen i fornsvenskan och äldre nysvenskan.

Den moderna bisatsordföljden är föga uppmärksam i svensk språkhistorisk litteratur. Platzack (1988, 241) menar att den utgör en viktig novation i förhållande till de nordiska fornspråken, vilken äger rum under perioden 1500-1700. Under denna tidsrymd försvinner kongruensen mellan subjekt och predikat i svenskan, norskan och danskan, och Platzack framlägger hypotesen att den nya bisatsordföljden beror just på att de centralskandinaviska språken förlorar finitkongruensen med subjektet. Skillnaden mellan fornsvensk och modern svensk bisatsordföljd kan beskrivas på samma sätt som skillnaden mellan modern isländska och modern svenska. Platzack åskådliggör detta med hjälp av följande träd diagram:

		C'				
C			IP			
		NP		I'		
			I		VP	
				ADVP		VP
				V		NP
<i>att</i>	<i>Jan</i>	<i>e</i>	<i>inte</i>	<i>köpte</i>		<i>boken</i> (sv.)
<i>að</i>	<i>Jón</i>	<i>keypti ekki</i>	<i>e</i>			<i>bókina</i> (isl.)

I isländskan kongruerar finitet med subjektet och måste därför flytta till den plats i mittfältet (I) där kongruensen genereras (I = böjning). I svenskan, som saknar kongruens mellan subjekt och verb, behöver inte denna flyttning äga rum, utan den positionen förblir tom (e) (Platzack, 1988, 242f.).

Nu finns det emellertid äldre exempel som tycks uppvisa modern bisatsordföljd:

(6) *hvar sum ei halder kunungx dom* (MEL, ca 1350)

(7) *æn han ey sigher thigiandamæssu* (YVL, ca 1350)

Dessa är dock enligt Platzack endast skenbara motexempel. I (6) rör det sig om en s. k. kilkonstruktion, en ordföljdstyp som uppträder i bisatser där subjektpositionen är tom. Ett led från verbfrasen flyttar då till den tomma subjektpositionen och fungerar där som en kil mellan subjunktionen och det finita verbet. Kilen behöver inte vara en negation eller ett adverbial, men olika satsdelar har olika stark benägenhet att bli kil. Negationen uppvisar störst benägenhet att bli kil, och G. Pettersson drar därför slutsatsen att den fornnordiska kilkonstruktionen haft en avgörande betydelse för uppkomsten av den moderna bisatsordföljden (Platzack, 1988, 241). Platzack avvisar detta påstående, vilket jag återkommer till.

Det andra exemplet (7) är ett annat skenbart motexempel. Här menar Platzack (1988, 248) att det pronomina subjektet *han* skall uppfattas som enklitiskt anslutet till subjunktionen *æn*, vilket innebär att subjektpositionen blir tom och villkoren för kilen härigenom är uppfyllda. Dessa två typer är således strukturellt tvetydiga och naturligtvis omöjliga att använda för datering av övergången till den nya ordföljden. Platzack visar dock på ett övertygande sätt att det i dessa tveksamma fall oftast inte rör sig om modern bisatsordföljd och vilka kriterier som skall uppfyllas för att bisatserna otvetydigt skall kunna uppvisa gammal eller modern ordföljd (Platzack, 1988, 250ff.). Han kommer fram till att tydliga exempel på moderna bisatser är mycket ovanliga före 1500, medan belägg på gammal ordföljd är allt mer sällsynta i slutet av 1600-talet.

Platzack argumenterar mot G. Petterssons tes att uppkomsten av den moderna bisatsordföljden skulle vara en direkt följd av negationens starka benägenhet att bli kil. Att negationen flyttas fram i subjektlösa bisatser skulle medföra att negationen och andra nexusadverbial har sin plats framför finitet i underordnade satser. Platzack menar dock att det knappast är troligt att en konstruktion med en sådan låg frekvens (subjektlösa satser med negation utgör endast en liten del av alla bisatstyper) kan ha fått en sådan stor betydelse. Dessutom måste man förklara det faktum att endast danska, norska och svenska utvecklar den nya ordföljden, medan isländska, som också har kilkonstruktion, fortfarande har "gammal" bisatsordföljd. Detta skulle enligt Pettersson bero på den konservativa språkvård

som råder på Island. Platzack stödjer sin hypotes ytterligare med hjälp av färöiskan. Där vacklar bruket av gammal och ny bisatsordföljd, vilket beror på att finitkongruensen håller på att försvinna (Platzack, 1988, 253f.).

I sin uppsats tar Platzack också upp ett par exempel med ett verbkomplex eller ett finit verb som sista led i bisatsen:

(8) *at the kirkiu byggja mugu* (UL, ca 1300)

Han kommenterar dessa exempel endast med avseende på att de uppvisar en skenbar modern bisatsordföljd i likhet med de ovan nämnda konstruktionerna. Jag vill emellertid diskutera denna bisatstyp lite närmare.

I fornsvenska och äldre nysvenska finns det tämligen gott om exempel på bisatser med det finita verbet i slutposition eller åtminstone sent placerat i satsen:

(9) *æn han siukær lighær* (UL, ca 1300)

(10) *Men i Vpsala, ther som konungs sätit här i Sverige warit haffuer* (O. Petri, *En swensk cröneka*)

Vad detta beror på har forskarna varit oense om, men de flesta vill förklara ordföljdstypen med påverkan från lågtyska och latin. C. Larsson (1931, 136) diskuterar huruvida avvikelser i bisatsordföljden kan förklaras som dialektala egenheter, exempelvis när det gäller Uplandslagen och Södermannalagen. Han avfärdar emellertid denna förklaring till att finitet uppträder i slutposition och menar att detta fenomen måste bero på tyskt eller latinskt inflytande. G. Bergman (1984, 92) ger några exempel ur Olaus Petris bibelöversättning 1526:

(11) *som i stadhen skeedt war*

(12) *at så skee skulle*

(13) *then the begärat hadhe*

och skriver att bruket att sätta finitet sist i vissa bisatser huvudsakligen beror på tyskt inflytande, något som uppstått just genom Lutherbibeln och det av tyskan påverkade kanslispråket. H. de Boor (1922, 168ff.) hänvisar också till tyskt inflytande i sin undersökning av olika sorters bisatser. Han menar att huvudregeln är att det finita verbet står på tredje plats i bisatsen. Mot denna regel uppträder emellertid i några av landskapslagarna, särskilt i Uplandslagen och Gutalagen, det finita verbet i slutet av satsen, ibland t. o. m. på sista plats. Detta gäller framför allt relativsatser men även andra bisatstyper. Han uttrycker försiktigt att företeelsen inte torde vara utan inflytande från tyskan. De Boor gör också ett viktigt påpekande att det pronominala subjektet blir allt vanligare under denna tid, och att detta möjligen bidrar till att det finita verbet förskjuts till slutet av satsen. Även N. Jörgensen har undersökt bisatser i medeltida lagtexter och konstaterar i enlighet med de Boor att de största avvikelserna finns i Uplandslagen. Där finner vi således ett stort antal exempel på satser med verbet i slutställning. Jörgensen diskuterar om det kan betraktas som ett medvetet arkaiserande stildrag i syfte att skapa ett högtidligt lagspråk eller om det kan förklaras genom inflytande från tyskan och latinet. Det senare finner Jörgensen osannolikt, då det inte verkar troligt att en sådan påverkan främst skulle iakttas i texter där främmande påverkan i övrigt inte gjort sig gällande. Det förra är också tveksamt, då avvikelsen inte

behöver betraktas som ålderdomlig. Jörgensen anser liksom de Boor att avvikelserna ofta beror på att ett subjektspronomen som förr ofta utelämnats nu har satts ut. Avvikelsen gäller då snarare att ett predikatfrasled hamnat framför huvud verbet (Jörgensen, 1987, 129). Dessutom konstaterar Jörgensen att många av exemplen med finitet på sista plats är kopulaförbindelser som kan uppfattas som stereotypa konstruktioner:

(14) *gipt/döðer/föddær/biltughær ær*

(15) *dræpin/sar/fangin/takin wærþer*

Så småningom försvinner möjligheten att placera finitet sist i satsen, och från och med 1700-talet finner vi konstruktionen endast som ett stilistiskt medvetet drag eller betingat av rim och rytm.

Det tycks vara så att vi under en tid har en tämligen stor variation, när det gäller bisatser; huvudsatsordföljd (dvs. gammal bisatsordföljd), kilkonstruktioner, verbkomplex i slutet av satsen, där det finita verbet ibland står i slutposition och så småningom den moderna bisatsordföljden som 1500–1700 blir allt vanligare och slutligen den enda möjligheten.

I tyskan ser utvecklingen annorlunda ut. Även om vi också där finner stor variation, är tendensen till ramkonstruktioner och slutställning av det finita verbet i bisats tydlig redan i fornhögtyskan. Under medelhögtysk tid används bisatsramen allt flitigare och är helt genomförd vid slutet av perioden för tidig nyhögtyska (1350–1650). Intressant är dock att tidig nyhögtyska infaller under en turbulent period med stor variation, inte minst på det syntaktiska planet. Under denna tid kan man följa ordföljdens utveckling på ett betydligt bättre sätt, då underlaget av texter är väsentligt större. Medan de forntyska texterna främst består av översättningar och medelhögtyskan nästan bara erbjuder höviska epos som analysmaterial, finner vi i tidig nyhögtyska ett stort material av varierande textsorter: lagtext, urkunder, skönlitterär prosa, dagböcker, resekrönikor, affärsberättelser m. m. Tendensen till bisatsram blir således allt tydligare, och i slutet av 1600-talet normeras finitets slutställning i bisatsen och återfinns i grammatikskrivningen. Den stora skillnaden mot tidigare var att det nu finns klara regler över vilka led som fick ställas utanför ramkonstruktion (t. ex. *als-* och *wie-*satser, infinitivkonstruktioner etc.), medan det förut varit möjligt att ställa alla möjliga led utanför ramen, t. o. m. subjekt och objekt.

Orsaken till att tyskan har det finita verbet i slutställning i bisatsen och att detta fastläggs just i slutet av 1600-talet är ett omstritt problem i tysk diakron språkvetenskap. Förklaringarna är många och jag vill här kortfattat redovisa några av dem.

O. Behaghel och hans lärjungar E. Hammarström och F. Maurer företräder tesen att den tyska bisatsordföljden skulle bero på latinskt inflytande. Satsramen härstammar enligt Behaghel (1932, 87) från kanslispråket, vilket stod under massiv latinsk påverkan. Denna hypotes har mött stort motstånd. Så visar exempelvis B. Stolt i sin studie av Luthers bordssamtal att denne placerat finita verbet sist i bisats i många fall där latinet inte har slutställning (Betten, 1987, 133). Som översättare är Luther känd för sin självständighet och att sätta målspråket i centrum ("man muß den Leuten aufs Maul schauen"). Att han väljer slutställning kan lika väl tyda på att det är en tysk företeelse. Dessutom påpekar Fleischmann att den mest

inflytelserika grammatiken under 1500–1600-tal var Melanchtons och hos denne föreskrivs inte slutställning av finitet i bisats.

W. Admoni (1990, 173) menar till skillnad från Behaghel att bisatsramen har växt fram ur en folklig, muntlig tradition efter att ha analyserat Luthers fabler. Han understöds av J. Schildt (1981, 273ff.), som undersökt flygblad från nyhögtyisk tid, där bisatsramen till 99% är genomförd. Flygblad kännetecknas som bekant av en talspråklig prägel. Schildts tes är naturligtvis intressant, och hans material uppvisar tveklöst ett entydigt resultat. Å andra sidan måste man också ta hänsyn till att flygblad i allmänhet innehåller korta satser, vilket kan underlätta för ramkonstruktioner. Admonis påstående är problematiskt i och med att han betraktar Luthers fabler som ett verk i en muntlig, folklig tradition, vilket inte torde vara riktigt. Luther var en lärd man, även om fablerna skrevs för "enkelt" folk. Att han låter finitet stå i slutställning är snarare ett belegg på hans stil – samma utsträckning som bordsamtalen och bibelöversättningen är det – och inte ett bevis på en muntlig tradition.

En annan hypotes som framförs av B. Delbrück och H. Wunderlich bygger på att finitets slutställning går tillbaka på indoeuropeiskan och att verbet där alltid stod på sista plats, dvs. även i huvudsats. I germanskan flyttas finitet stegvis framåt på grund av intonationen. Förbindelseord som *tha* (konjunktion) drog finitet till sig, medan de bisatsinledande subjunktionerna inte var tillräckligt betonade för att kunna dra finitet i den underordnade satsen till sig (Ebert, 1978, 35ff.). Exempel på slutställning av det finita verbet i huvudsats finns som bekant också i urnordiskan (se t. ex. Gallehus-hornet). E. Wessén (1970, 242ff.) diskuterar detta problem i sin språkhistoria men håller det inte för troligt att den speciella nordiska bisatsordföljden med *kil* skulle ha sitt ursprung i ett äldre skede med finitet i slutställning. Däremot fastställer han tendenser till slutställning av finitet även i huvudsatser under fornsvensk tid, något som han tycker är mycket märkligt och inte kan förklara.

Slutställningen i tyskan förklaras också med en s. k. reliefteori, utarbetad av H. Weinrich och K. Fleischmann (Fleischmann, 1973, 77ff., 310ff.). Weinrich finner uppdelningen i huvudsats och bisats föga meningsfull, då varje godtycklig sats i princip kan uppträda som bisats, om kontexten bara är den rätta, dvs. att en relation uppstår till föregående och efterföljande sats. Satsen är ingen sluten grammatisk enhet i sig utan skall ses som en del av en större enhet, nämligen texten. Man skall avstå från begrepp som huvudsats, bisats, hypotax, paratax, då dessa endast innebär ett rent logiskt utvecklat begrepp av underordning. Denna logiska underordning måste ersättas med en innehållsrelaterad sådan, där det viktiga är om informationen står i förgrunden eller bakgrunden. Weinrich talar om tre dimensioner där "reliefgivningen" (reliefen sätts för att markera informationens status) är den tredje. Han har undersökt tempus i franskan och fastställt att *imparfait* fungerar som berättande tempus vid bakgrundsinformation, medan *passé simple* är förgrundens tempus i berättandet. I tyskan uttrycks detta med finitet på andra (förgrund) resp. sista (bakgrund) plats. Genom slutpositionen hamnar satsen i bakgrunden och förvandlas till en bisats. Satsen kan också framställa en relief med hjälp av konjunktiv:

(16) *er glaubt, daß er singen kann*

(17) *er glaubt, er könne singen*

Satserna indikerar samma innehåll och uppfyller båda principen för den syntaktiska "reliefgivningen". Fleischmann håller delvis med Weinrich men utvecklar en egen teori om hur reliefen uppstått. Han talar om en temporal relief-givning som med tiden övergår till en logisk relief, där de bisatsinledande subjunktionerna framkallar finitets slutposition. Detta sker under medelhögtyskan och vid övergången till nyhögtyska har bisatsen utvecklats till en satsdel, en del av huvudsatsen.

Denna hypotes är mycket spekulativ, och frågan är om inte indelning i förgrunds- och bakgrundsinformation är något lika godtyckligt som överordning och underordning, något som Weinrich menar att man skall bortse från just av den anledningen att varje sats kan uppträda i olika skepnad beroende på omgivningen. Däremot finner jag begreppet 'relief' vara relevant för att beskriva huvudsats- eller bisatsmarkör.

Den sista tesen, som jag vill redovisa här, är också den tämligen spekulativ. Den är emellertid enligt min mening synnerligen intressant för min jämförelse mellan de tyska och svenska förhållandena och skulle kunna förklara varför bisatsordföljderna stabiliseras ungefär samtidigt i båda språken.

K. Nyholm menar att slutställningen av finitet, som ju hela tiden är en tendens i tyskan, genomförs konsekvent under 1500–1600-talet i och med övergången från hörförståelse till läsförståelse, alltså i samband med spridningen av boktrycket. Detta påverkar den tyska syntaxen i hög grad, då möjligheterna till betoning och staplandet av information försvinner. Istället blir interpunktion och ordföljd mycket viktiga. Det blir nödvändigt att optiskt kunna avgöra vilka element som hör ihop. Ramkonstruktioner kan användas mer konsekvent och led behöver inte längre ställas utanför ramen, eftersom texten skall läsas och inte höras. A. Betten stödjer denna uppfattning (1987, 161). Hon hänvisar till K. Burdach som kallar medelhögtyskan för örats språk, medan det moderna språket har ögats syntax.

Förmodligen kan man förklara framväxten av bisatsordföljden i tyskan och svenskan beroende flera olika orsaker. Förklaringarna måste troligen även sökas på olika nivåer. Platzack visar på syntaktisk nivå hur den moderna bisatsordföljden i de centralskandinaviska språken möjliggörs genom finitkongruensens försvinnade. Trots detta cirkulerar varierande möjligheter fram till 1600-talet. Detta blir tydligt hos Olaus Petri som i sin *En svensk cröneka* genomgående växlar mellan de olika bisatstyperna:

(18) *en effter thet her Steen hadhe mongha som höllo med honom*

(19) *Ty heres folk, som på holmen woro, stodho redho i theres harnesk med fulle werior*

Även i Peder Månsons Bondakonst finner vi exempel på variation:

(20) *hy mädh wilyanom oc maktenna gör han sigh offtha storan skada, när han ey haffwer konstena*

(21) *oc bärgith är goth när thet är ey stenoght*

Författarna under denna tid laborerar med de möjligheter som finns och vad som påverkar deras val är svårt att säga. Så småningom stabiliseras dock en av bisatstyperna liksom i tyskan, och detta skulle man då kunna förklara på utom-språklig nivå med tesen att en muntlig tradition övergår till en skriftlig.

Litteratur

- Admoni, W. G., 1990: *Historische Syntax des Deutschen*, Tübingen.
- Behaghel, O., 1932: *Deutsche Syntax*. Bd IV, Heidelberg.
- Bergman, G., 1984: *Kortfattad svensk språkhistoria*. Ny utg, Stockholm.
- Betten, A., 1987: *Grundzüge der Prosasyntax*, Tübingen.
- de Boor, H., 1922: *Studien zur altschwedischen Syntax*, Breslau.
- Ebert, R. P., 1978: *Historische Syntax des Deutschen*, Stuttgart.
- Fleischmann, K., 1973: *Verbstellung und Relieftheorie*, München.
- Jørgensen, N., 1987: *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar*, Lund.
- Larsson, C., 1931: *Ordföljdstudier över det finita verbet i de nordiska fornspråken*, Uppsala.
- Platzack, C., 1988: "Den centralskandinaviska bisatsens framväxt". I: *Studier i svensk språkhistoria*. Pettersson, G. (red.), Lund.
- Schildt, J., 1981: "Zur Ausbildung des Satzrahmens". I: Kettman, G./Schildt, J. (utg.), *Zur Ausbildung der Norm der deutschen Literatursprache (1470–1730) I*, Berlin.
- Wessén, E., 1970: *Schwedische Sprachgeschichte*. Bd III, Berlin.

Korpus:

- Peder Månsson, *Bondakonst*. I: *Peder Månssons skrifter på svenska*, utg. av R. Geete, Stockholm 1913–15.
- Olaus Petri, *En svensk cröneka*, utg. av Jöran Sahlgren, Uppsala 1917.
- (Övriga textexempel är hämtade från Platzack, 1988, Jørgensen, 1987 och Bergman, 1984.)

ÖVERSÄTTNINGENS BETYDELSE

1. Inledning

Syftet med denna artikel är att presentera mitt avhandlingsprojekt, vars arbetstitel lyder "Skönlitterär översättning ur ett semiotiskt perspektiv – en systemteoretisk beskrivning av skönlitterära översättarstrategier".

Projektet finansieras av Riksbankens Jubileumsfond och ingår i programmet "Översättning och tolkning som språk- och kulturmöte", som är ett samarbete mellan Stockholms och Uppsalas universitet. Programmets syfte är att beskriva och vinna insikt i vad översättning och tolkning är och innebär både i ett kulturellt, socialt, litterärt, språkligt och kognitivt perspektiv.

2. Utgångspunkter

All forskning grundar sig på frågor som forskaren vill ha svar på. Centrala frågor för mitt arbete är: 1) Vad är egentligen översättning? 2) Hur skiljer sig översättning från andra typer av textproduktion? 3) Hur kan man förklara en översättares val av strategi i sin textproduktion? Dessa generellt formulerade frågor utgör kärnan i arbetet.

Utgångspunkterna är att översättning är ett semiotiskt fenomen som bör beskrivas i systemteoretiska termer. Översättning är en intertextuell process som innebär en tolkning av tecken med hjälp av andra tecken. Umberto Eco (1979, 71) beskriver detta med hjälp av termen *den infinita semiosen*, dvs. ett ständigt omtolkande av tecken i andra tecken, vilket också är Ecos definition av begreppet kultur. Översättning är en interkulturell process. Vi översätter mellan kulturer, där språket blir den förmedlande länken. Översättning är ersättning av betydelse eller en omskrivning av betydelse som reflekterar en specifik ideologi (Lefevere, 1985, 54–74).

Betydelse är ett språkinternt fenomen (Halliday, 1995, xiii–xxxv). Därför ligger fokus för min studie i målsystemet, dvs. i den kultur som källtexten översätts till, i mitt fall i det svenska kulturella systemet. Det är här och endast här som översättningsars betydelse kan studeras (Tourey, 1996, 26–27). Relationen mellan en källtext och en måltext är alltid irreversibel. Översättningsars socio-litterära status är avhängig den översatta litteraturens position inom det kulturella *polysystemet* och själva översättningsförfarandet är i lika hög grad underordnat denna position (Even-Zohar, 1991, 51).

Målet för analysen är deskriptivt inte normativt, att beskriva för att kunna generalisera. Syftet är inte att värdera översättningar genom att finna översättningsfel för att formulera förbättringsförslag utan att beskriva, tolka och förklara varför en översättare arbetar på ett specifikt sätt.

Analysen av översättning som ett inter-kulturellt fenomen förutsätter att målkulturens översättningspolicy undersöks. Från vilka språk översätts litteraturen? Vilken litteratur är det som översätts? Hur förhåller sig den översatta

litteraturen till den inhemska litterära produktionen? Spelar den översatta litteraturen en avgörande roll för att förnya repertoaren för den inhemska produktionen?

För den svenska litterära originalproduktionen spelar den översatta litteraturen en oerhört viktig roll. Nya litterära tekniker införs ofta i systemet genom översättning. Detta är inte unikt för svenska förhållanden utan är giltigt för kvantitativt mindre språkgrupper i allmänhet.

I översättningar kan maktförhållanden mellan kulturer spåras. Dessa får avgörande betydelse för vilka litterära verk som översätts, vilket visar att litteraturen är en del av kulturen i stort. Detta är vad som avses med socio-litterär status och begreppet polysystem. *Polysystem* är en term som inbegriper en integrerad språksyn (Chafe, 1992, 79–97) och Ecos definition av kultur. Polysystemteorin försöker redogöra för hur olika dynamiska system interagerar och bygger upp det vi kallar kultur. Frågan vad en översättning är kan inte besvaras utan att historiska och kontextuella kriterier beaktas (Even-Zohar, 1991, 51).

Begreppet översättning har olika betydelse diakront. Exempelvis skulle 1700-talets översättningar i Ciceros anda, som gav upphov till det som kallas för *les belles infidèles*, knappast kallas för översättningar idag. Översättarna broderade och parafraserade utifrån ett originalverk och skapade en produkt, en text, som i enlighet med de normsystem eller den poetik som då var förhärskande kallades för översättningar.

Svaret på vad översättning innebär är intimt sammanlänkat med de specifika principer som är verksamma i det specifika polysystemet i fråga vid en viss tidpunkt. Ur denna synvinkel är översättning inte ett fenomen vars natur och gränser är givna en gång för alla, utan en aktivitet som är beroende av andra relationer inom ett specifikt kulturellt polysystem (termen kommer härnäst att förkortas till enbart system) (Even-Zohar, 1991, 51).

3. Hypoteser

Mot bakgrund av det presenterade resonemanget har jag ställt upp två hypoteser:

1) Översättarens strategier (val), medvetna eller ej, styrs av den översatta litteraturens position inom målsystemet, dvs. den rådande översättningspolicyn, från vilka kulturer källtexter hämtas och hur öppet det litterära systemet är för främmande influenser.

2) Innehar den översatta litteraturen en central position kan översättarstrategierna beskrivas som adekvata, dvs. källbundna, medan en perifer position för den översatta litteraturen inom målsystemet medför strategier som kan beskrivas i termer av acceptabilitet, dvs. målanpassade.

Hypotesformuleringen bygger på distinktionen öppna och slutna litterära system. Det öppna systemet kan exemplifieras med det svenska, eftersom det under 1980- och 1990-talet publiceras fler översättningar totalt än originalverk (SCB, 1981–1993). Det slutna litterära systemet kan exemplifieras med det brittiskt engelska, där den översatta litteraturen endast utgjorde dryga 2% av den totala skönlitterära utgivningen under 1980-talet och början av 1990-talet (Venuti, 1995, 13).

4. Syfte

Syftesformuleringen är uppdelad i två delsyften. Det första syftet är teoretiskt. Jag vill utveckla modeller för att beskriva översättning som semiotiskt interkulturellt fenomen. Det andra är empiriskt. Jag kommer att kartlägga hur målsystemets stratifiering styr översättarkonventioner och beskriva hur dessa språkligt tar sig uttryck i utvalda texter. M. a. o. blir min uppgift att kartlägga de normer som styr adekvat respektive acceptabel litterär textproduktion och att tolka dessa i kulturkontext.

Ett litterärt system kan vara mer eller mindre öppet eller slutet och utgör naturligtvis ett interagerande system i den övergripande kulturen. Men för att beskriva översättningsstrategier måste också hänsyn tas till det litterära systemets stratifiering, dvs. olika internt konkurrerande normsystem, som t. ex. högprestigelitteratur och lågprestigelitteratur, vilka i litteraturvetenskapliga termer kan benämnas *dynamisk* och *statisk kanon*.

5. Tidigare forskning

Genom att formulera frågor till den tidigare forskningens teoretiska texter kan strukturer och utvecklingstendenser kartläggas. Sådana frågor kan vara: 1) Vilken språksyn har teoretikern? 2) Fokuserar teorin form eller innehåll? 3) Är teorin käll- eller målspråksorienterad? 4) Omfattar teorin funktionsförändring av måltexten?

Forskningsöversikten är kvalitativ. Den kommer att innehålla en redovisning av forskningen om översättning inom det svenska språkområdet. Vidare vill den visa att en integrerad språksyn och polysystemteori ger nya infallsvinklar för forskningsfältet. Översikten kommer att påvisa utvecklingen inom översättningsvetenskapen från ett språkssystemorienterat till ett textorienterat tänkande.

6. Teoretisk ram

6.1 Polysystemteori

Den övergripande ramen för avhandlingsarbetet är Itamar Even-Zohars Polysystemteori presenterad i ett specialnummer av tidskriften *Poetics Today* 11:1 1990. Teorin är en vidareutveckling av de ryska formalisternas litterära systemtänkande och Pragskolans mer funktionalistiska närmande till litteraturen, där text endast utgör **en** del av det litterära systemet.

Mycket generellt kan man säga att formalisterna med namn som Ejxembaum och Tynjanov införde systemtänkandet i litteraturstudiet medan Pragskolan med Roman Jakobson i förgrunden utvecklade formalisternas relativt statiska systemtänkande i riktning mot den dynamiska funktionalismen, vilken är en beskrivningsmodell för både språk och litteratur som grundar sig i interagerande dynamiska system (Aspelin; Lundberg, 1971, 5–41).

Teorin består av en samling sammanhängande hypoteser om översättning som en integrerad del av kommunikationssystem, dvs. av kulturella system. Den

försöker redogöra för litteraturens växelförhållande till språk, samhälle och ideologi.

Det yttersta målet för polysystemteorin är att beskriva de speciella förutsättningar som råder när ett litterärt system kan påverkas av ett annat litterärt system, vilket får till följd att egenskaper från det ena överförs till det andra. Den perifera eller centrala positionen för den översatta litteraturen i målsystemet är avgörande för normstyrda översättarstrategier.

Polysystemteorin bygger på abstrakta systemteoretiska resonemang. Teorins grundtanke kan förenklat beskrivas som att ständigt konkurrerande normsystem interagerar och bygger upp det som vi kallar för kultur. Kanske kan polysystemteorin förklaras med Bourdieus term *de sociala fälten*, dvs. kampfält eller konkurrensfält befolkade av människor som där strider om något som står på spel för dem. De sociala fälten kan liknas vid elektromagnetiska fält med olika poler som attraherar eller repellerar individen (Broady, 1985, 62). Vad människorna strider om är ur polysystemisk vinkel vilka normsystem som ska råda.

Inom sociologin definieras begreppet norm som ett uttryck för generella värderingar eller idéer som delas av en specifik grupp individer om vad som är rätt eller fel, förutsatt att dessa inte är formulerade som lagar. Normer kan beskrivas som beteendestrukturer, som individen tillägnar sig under socialiseringsprocessen och som tjänar som kriterier för den enskilda individen, och för grupper som helhet, att värdera och bedöma beteenden. Normen reglerar individuellt beteende på så sätt att den förser individen och/eller gruppen med en uppsättning möjliga lösningar på specifika problem (Hermans, 1991, 155–159).

6.2 Norm

En av avhandlingens utgångspunkter är att översättning är en intertextuell process. Att översätta en text är att ersätta källspråksbetydelser med målspråksbetydelser via de konventioner som råder i målsystemet, att avsiktligt bryta mot eller att följa en norm. Ingen översättare arbetar i ett vakuum. Han/hon är en del av målspråkskonventionen.

Gideon Toury har i sin essäsamling *In Search of a Theory of Translation* (1980) och i sin omarbetade och utökade version *Descriptive Translation Studies and beyond* (1995), framfört fruktbara teorier som rör normens betydelse för översättning. Han förespråkar en tredelad modell i den vetenskapliga beskrivningen av översättningsfenomen där normen blir den förmedlande länken mellan översättarens kompetens och performans.

Mer konkret har Toury utvecklat en modell för hur översättningsnormer kan rekonstrueras från översatta texter och vad dessa normer innebär och betyder för översättarens arbetsstrategier. Tourys modell kan användas för att inom den övergripande polysystemiska strukturen beskriva den relation som råder mellan en mål- och källtext. Utan att först studera normerna målsystemet kan denna relation överhuvudtaget inte beskrivas.

6.3 Text

I texter kan polysystemteorin och Tourys normresonemang konkret användas genom en modell som utvecklats av Lambert och van Gorp i volymen *The Manipulation of Literature* (1985). Denna modell representerar arbetsgången för det empiriska arbetet. Den konkreta textanalysen genererar på olika nivåer hypoteser som sedan tolkas, bekräftas eller förkastas.

De olika nivåerna i textanalysen svarar generellt mot de normknippen som Toury föreslår i sin rekonstruktion av normer. Rekonstruktionen tjänar till att kartlägga de normer som styr olika översättarstrategier. Dessa är ytterst avhängiga polysystemets beskaffenhet.

7. Metod

7.1 Översikt

Analysen kommer att utgå från Lambert/van Gorp-modellen, vilken tjänar som en praktisk referensram för det analytiska arbetet. Tanken är att med en språkligt kvantitativ och syntaktisk metod (för en närmare beskrivning se Wollin I, 1981 och II, 1983, samt Platzack, 1983) som grund genomföra kvalitativa närläsningar av relevanta partier med grammatiska (Halliday, 1994, särskilt kap. 5 – Clause as representation), stilistiska och narratologiska (Hellberg, 1984) verktyg.

De språkliga analyserna kommer vidare att förankras i situations- och kulturkontext via Greimas aktantanalyser (en bra översikt och tillämpning presenteras i Bergmann, 1981). För att kunna spåra ideologi och värdesystem uttryckta i texterna kommer resultaten från de empiriska undersökningarna att ställas i relief till litteratursociologiska undersökningar rörandes litterära kretslopp och förlagsverksamhet. Slutligen kommer projektet att knytas ihop genom att relateras till polysystemteorins öppna och slutna system. Avhandlingen befinner sig på detta vis i gränslandskapet mellan språk- och litteraturvetenskap, med tyngdpunkten på det språkliga.

7.2 Textkorpus

Avhandlingens textkorpus består av excerpter om 3 x 1000 ord från 3 romaner av Toni Morrison och de motsvarande svenska översättningarna, samt av excerpter om 3 x 1000 ord från tre Harlequinromaner i Exklusivserien i original och i översättning, totalt 36 000 ord.

Valet av författare har styrts av hypoteserna om olika översättningstrategier för dynamisk respektive statisk kanon, dvs. central respektive perifer position inom det litterära systemet. Toni Morrison och Harlequinförfattarna postuleras vara representanter för dynamisk respektive statisk kanon.

Romanernas tematiska skillnad har också styrt urvalet. I största möjliga mån har jag försökt att renodla motsättningar på alla plan. Toni Morrison som högprestigeförfattare ger litterär röst åt svarta samhällsmedborgare med låg prestige och är utgiven på ett kvalitetsförlag: Trevi. Harlequinförfattarna som låg-

prestigeförfattare skildrar vita högprestigemedborgare och publiceras av ett masslitteraturförlag: Harlequin Förlag.

7.3 De språkliga analyserna

Lars Wollin har i sin avhandling *Svensk latinöversättning* I och II (1981; 1983) utvecklat en metod för hur översättningar kan studeras kontrastivt. Wollin lägger an två aspekter på översättningsprocessen dels en kvantitativ – den totala omfattningen av syntaktisk och innehållslig strukturering, summariskt uppfattad och vägd mot identiteten, dels en kvalitativ – de mångskiftande tekniska greppens konkreta innebörd (Wollin, 1981, 25).

Min språkliga undersökning kommer att ansluta sig till Wollins metod. Jag ser modellen som ett verktyg för att empiriskt visa de olika texternas grad av källorientering eller målanpassning för att verifiera eller falsifiera avhandlingens hypoteser. Resultaten från den empiriska undersökningen kommer att lägga i dagen översättarnas strategier både vad det gäller initiala normer, matris- och språkformsnormer (Tourey, 1995, 53–70).

De språkliga analyserna kommer vidare att kompletteras med transitivitet (språkliga betydelser kodning i verbprocesser Halliday, 1994), empati- (synvinkelskiftet Hellberg, 1984) och bildspråksanalyser. Bildspråksanalyserna kommer särskilt att fokusera metaforstudier från ett översättningsperspektiv. Språkliga analyser med tonvikt på återgivning av direkt tal kommer också att genomföras.

7.4 Greimas aktantanalyser

Greimas aktantanalysmodell kommer att tillämpas på de litterära verken. Aktantanalyserna blir ett medel att höja undersökningen från den språkliga nivån till situations- och kulturkontext. Avsikten är både att jämföra funktionskomponenter i de två olika typerna av skönlitterära verk och att undersöka eventuella förändringar av funktionskomponenter som resultat av översättningsförfarandet.

7.5 Förlagen, redaktörerna och översättarna – litteratursociologisk undersökning

En undersökning av förlagen, redaktörerna och översättarna relevanta för texterna kommer att genomföras. Den litteratursociologiska undersökningen bildar en tolkningsram för de olika typer av översättarstrategier som de språkliga undersökningarna kommer att påvisa.

Förlagens marknadsprofil ger värdefulla upplysningar om de värdesystem inom vilka texterna produceras. Förlagets historia, årsberättelser, översättarurval, rekommendationer för översättarna och redaktörernas funktion bildar den ideologiska ramen för översättarens verksamhet, den översatta texten.

7.6 Fastställande av den preliminära normen

Fastställandet av den preliminära normen (Toury, 1995, 53–70) kommer att utföras med hjälp av statistiska uppgifter om hur mycket skönlitteratur som översätts till svenska och från vilka språk. Källorna är Svensk bokförteckning och Statistiska Centralbyråns årsböcker. Data från denna övergripande undersökning kommer att relateras till de systemteoretiska tankegångarna om öppna och slutna system och dessas betydelse för olika översättarstrategier.

Litteratur

- Aspelin, G.; Lundberg, B. A., 1971: *Form och struktur*, Stockholm.
- Bergmann, S. A., 1981: "Hjalmar Söderberg, Greimas och den vanlige läsaren". I: *Perspektiv på prosa*, Göteborg.
- Broadly, D., 1984: "Agent till Subjekt". I: *Skeptron* 1, Stockholm.
- Berge, K. L., 1990: *Tekstnormers diakroni*. MINS 33, Stockholm.
- Chafe, W., 1991: *The importance of corpus linguistics to understanding the nature of language*. Nobel Symposium 82, red. Svartvik, J., Stockholm.
- D'hulst, L., 1990: *Cent ans de théorie française de la traduction*, Lille.
- Eco, U. A., 1979: *Theory of semiotics*, Bloomington.
- Even-Zohar, I., 1990: "Polysystem Theory". I: *Poetics Today*, bd 11:1.
- Halliday, M. A. K., 1994: *Functional Grammar*, 2:a utg., New York.
- Hellberg, S., 1984: "Satsens subjekt och Textens". I: *Nysvenska studier*, bd 64.
- Hermans, T., 1991: "Translational Norms and Correct Translations". I: *Translation Studies: the State of the Art*, Amsterdam.
- Holmes, J., 1988: "The Name and Nature of Translation Studies". I: *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*, Amsterdam.
- Lambert, J.; van Gorp, H., 1985: "On Describing Translations". I: *The Manipulation of Literature*, red. Hermans, Th., London/Sydney.
- Lefevere, A., 1995: "Varför slösa tid på omskrivningar?" I: *Tidskrift för Litteraturvetenskap*, nr. 3–4, Uppsala.
- Platzack, Ch., 1983: "Sex översättningar till svenska av Lewis Carrolls 'Alice in Wonderland'". I: *Från språk till språk*, red. Engwall, G.; Geijerstam, R. af, Lund.
- SCB 1981–1993 = *Statistisk årsbok*.
- Torgerson, S., 1982: *Översättningar till svenska av skönlitterär prosa*, Göteborg.
- Toury, G., 1980: *In search of a Theory of Translation*, Tel Aviv.
- , 1995: *Descriptive Translation Studies and beyond*, Amsterdam.
- Venuti, L., 1995: *The translator's invisibility – A history of translation*, London/New York.
- Wollin, L., 1981: *Svensk latinöversättning. Processen*. Bd I, Lundastudier i nordisk språkvetenskap 34.
- , 1983: *Svensk latinöversättning. Förlagan och produkten*. Bd II, Lundastudier i nordisk språkvetenskap 35.

KONKURRENS, TENDENS OCH INKONSEKVENNS I ANVÄNDNINGEN AV *KOMMA ATT* I TRE SVENSKA BIBELVERSIONER

1. Tempus och tid

Tempus är en deiktisk kategori, som lokaliserar händelser temporalt i förhållande till den talande och talsituationen. Jag använder här Comries definition om tempus som grammatikaliserad lokalisering i den inte-språkliga företeelsen, tiden (Mondahl, 1987, 24f.). Å andra sidan är tempus också en obligatorisk kategori, eftersom en tempusneutral utsaga uppfattas som ogrammatisk eller ofullständig.

Tidslokaliseringen i språket blir antingen grammatikaliserad eller lexikaliserad. Grammatikaliserade former finns i en lexikalisk form, där med hjälp av ändelser ett obligatoriskt böjningsmorfem markeras, t. ex. formen präteritum realiseras som grundform + *-de*. Dessutom kan också grammatiska hjälpverb modifiera ett lexikalisk verb och därmed bilda en perifrastisk konstruktion.

2. Futurum

Den mest kontroversiella medlemmen i tempuskategorin är futurum. Det beror på att vi känner det förflutna, men vet inte vad som sker i framtiden, därför talar vi om framtiden med en viss osäkerhet, i alla fall på annat sätt än om det förflutna. Svenskan saknar ett grammatiskt futurum och en särskild futural böjningsform, men förfogar över olika sätt för att uttrycka framtidsbegreppet. Det vanligaste av alla framtidsuttryck är rent presens samt *kommer att* och *skall* med infinitiv, vilka alla behandlas i den grammatiska litteraturen. I äldre grammatiker har visserligen bara *skall* fått heta futuralt hjälpverb, medan *kommer att* är så gott som okänt (Tornudd-Jalovaara, 1989, 127).

Åsikterna i fråga om faktiska värden av dessa tre former kommer överens om att *skall* och *kommer att* är "en sorts modala hjälpverb som har det gemensamt att de båda kan uttrycka det hypotetiska fallet och därmed också indirekt det som förväntas inträffa i framtiden. Men i sig är intet av dem något framtidsuttryck, lika litet som presensformen. Temporalt uttrycker alla tre konstruktioner att handlingen inte ägde rum i det förflutna." (Petersson, 1976, 158). †ekalina (1995, 127) påstår vidare, att framtidsframställningen i svenskan är nära förknippad med olika typer av modalitet, "som särpräglar inte bara *skall*-konstruktionen, utan också *futuralt presens* och *kommer att* med infinitiv." Valet mellan dessa "rena" framtidsuttryck sker inte helt automatiskt, utan är betingat "av den talandes attityd till det kommande".

3. Den talandes attityd till det kommande

Utlänningar, som läser svenska som främmande språk, har ingen aning om hur det fungerar med futurum i svenskan. Läraren använder ibland i detta sammanhang exemplen med läkaren, som profeterar för patienten, att han snart ska dö. Thore

Pettersson ger oss alla möjliga varianter för ovannämnde exemplet och förser det med följande "kritiska" kommentarer:

1.	<i>Ni dör före jul.</i>	"brutal men rättfram", "gör en förutsägelse, som han själv ansvarar för";
2.	<i>Ni skall dö före jul.</i>	"brutalitet med inslag av sadism", "påstår att något har bestämt, han själv eller Gud eller medicinalstyrelsen, att patienten inte skall få leva längre."
3.	<i>Ni kommer att dö före jul.</i>	"gör en prognos med utgångspunkt från sina journaler eller vad annat han kan ha att hänvisa till för sitt påstående".
4.	<i>Ni får dö före jul.</i>	
5.	<i>Ni måste dö före jul.</i>	
7.	<i>Ni bör dö före jul.</i>	
8.	<i>Ni kan ta och dö före jul.</i>	
9.	<i>Ni torde dö före jul.</i>	

I de första tre fall kan vi referera läkarens påstående så: Doktorn sade att jag skulle dö före jul. Alla övriga former är klart rent modala. Man kan nu göra en tämligen förenklad, men klart transparent skillnad mellan de tre formerna, som vi har betraktat:

presens	kan jämföras med <i>egen</i> , den talandes övertygelse och eget <i>ansvar</i>
ska + Inf.	kan jämföras med eget eller Guds beslut
kommer att + Inf.	kan jämföras med prognos med hänvisning till tillämpliga källor

Bilden kompletteras vidare med följande betydelsenysanser eller modalperspektiv:

presens	"innebär subjektivt orienterad framställning", "skeendet betraktas inifrån " (Tchekalina, 1995, 134)
kommer att	"ger en objektiverad konstaterande prognos om en från den talande distanserad framtid", "skeendet betraktas utifrån " (Tchekalina, 1995, 134)
skall	"...säger att talaren är övertygad om sin sak (confidence) eller bygger på slutledning med hjälp av kända fakta (inference)" (Tornudd-Jalovaara, 1987, 127)

4. Konstruktionen *kommer att* + infinitiv

Med stöd av några grammatikforskare har jag försökt att isolera den viktigaste funktionella skillnaden i användningen av *skall*, *kommer att* och futuralt *presens*. Det kan så fastställas att de tre formerna står för olika attityder hos talaren: *presens* för subjektiv framställning, *kommer att* för objektiv framställning och *skall* för övertygelse, tvång eller vilja. Det gemensamma för alla konstruktioner är

inte bara den temporala synvinkeln som indikerar framtid, utan också de otaliga modala betydelsenysanser, som hör till futurumets temporala egenheter. Hos Bertil Molde får vi veta, att "konstruktionerna med *kommer att* och *skall* kan ofta användas utan betydelseskilnad" (Molde, 1992, 111–113) och Collinder (1971, 145) anför, att *kommer att* kan i ett par exempel bytas ut mot *skall*, å andra sidan lägger han märke till att *skall* kan nyttjas endast när det framtida tillståndet kan tänkas som beroende av någon vilja. Så betraktar de moderna språkmännen *kommer att* som framtidsfavorit medan gamla *skall-frasen* drängas ut ur tempusparadigmen.

Sett ur språkhistorisk synvinkel, är *kommer att* + *infinitiv* inte bara den vanligaste futuromskrivningen i svenskan, utan den mest intressanta futurkonstruktionen, eftersom den står i alla nya grammatiker som en självklarhet bredvid *skall* och *presens*, medan gamla grammatiker inte ens omnämner den. På jakt efter första förekomsten av *kommer att* med futuromfunktion hittar vi hos Elias Wessén (1970) ett par anmärkningar om att det finns några belägg i SAOB. *Svenska Akademiens ordbok* visar inte på konkreta belägg, som kan illustrera en direkt förbindelse mellan det lexikaliska verbet *komma* och futuromskrivningen *kommer att*. Den enda besläktade formen till *kommer att* definierar SAOB på följande sätt: *komma* "med efterföljande inf. inledd av *att*, äv. ... *till att*, förr äv. bl. *till*" skulle "vara orsaken till att ngn gör ngt. eller att ngt göres osv., föranleda, bringa ... att göra ngt; äv. med sakligt subj." (SAOB, 1937, K 1958, K 1959, K 1953).

Ordboken har här glömt att tillägga, att verbet behöver ett dativobjekt, t. ex.:

"*Detta kommer mig att tänka på en sak.*" (Mat. 5; 32 NT 1526)

eller en akkusativobjekt:

"*Allt måste komma honom att tro på hennes skuld.*" (Mat. 5; 32 NT 1526).

eller att infinitivmärket "*att*" kan utelämnas, som i följande exempel:

"*Hon kom alla te gråta.*" (BODING Mick. 9, 1741).

SAOB noterar också gamla belägg av *kommer att* med futural betydelse:

"*Detta kommer jag aldrig att glömma.*" Skr Gbg. Jub. 6: 159 (1589).

"*Ungkarlar och gamla fröknar komma att öfversvämma jorden.*" HEDENSTIERNA Kaleid. 21 (1884).

Ibland tilläggas prepositionen *till*, som i norskan och danskan i konstruktionen "til å":

"*Hvadh skeppen med behörlig stycken (dvs. kanoner) och ammunition komma till att kosta.*" RP 6: 167 (1636).

"*Jag kommer till att medh mine Rote bröder ähn widar præstera dhen siunde soldaten på en så kort tidh.*" VD Akt. 1705 nr. 226.

Mer intressant är Nataniel Bekmanns påpekande, att "fornsvenskan har en opersonlig konstruktion", som exemplifieras i:

Thet ma koma, at thu vil thet loffua, tu haffuer förra lastat, KONUNGASTYR. 21 (52, 23)." (Beckmann, 1917, 1–16).

Beckmann antar, att liksom andra opersonliga konstruktioner har frasen *kommer att* övergått till personlig. Det äldsta belägg han sett är från år 1631 och "avser en växel, som 'kommer att förfalla' ... i Oxenstiernska brevväxlingen". Han framhåller å andra sidan att vad som särskilt behöver sökas för denna konstruktion, är närmast "gamla språkprov, före c. 1650" och "verkliga litteraturexempel". Senare antecknar Beckmann ett exempel från år 1910:

Det händer ... lätt ..., att två typer (på skrivmaskinen) äro i rörelse på samma gång och så komma att knyta sig. AXELSON, Lärobok i Maskinskrivn. 20 (1910)

Är det inte märkvärdigt att nästan ingen forskare har frågat sig varför *kommer att* tycks vara så självklart i nysvenskan, vilka faktorer förutsätter formens förekomst, i vilka fall och vilka redan etablerade framtidskonstruktioner ersätter den?

Vid första ögonkastet kan jag beteckna min strävan att komma konstruktionen *kommer att* som hjälpverb på spåren som en besvikelse. Lyckligtvis hittar jag hos Elisabet Tornudd-Jalovaara en hållpunkt i två frågor. Hon påstår för det första att formen *komma att* + infinitiv "har fått tillträde till bibeln först i och med nyöversättningen 1981" som ersättning för gamla *skall*-fraser och hon förklarar för det andra ersättandet av gamla *skall*-fraser med enkelt *presens* eller *kommer att* som en konsekvens av att "*skall* [+ initiativkrävande] huvudverb har haft en alltför stark imperativ eller intentionell klang" (Tornudd-Jalovaara, 1987, 134). Å andra sidan antar hon, att *kommer att* ersätter den typen av *skall*, som hon kallar för "(inference) eller slutledning med hjälp av kända fakta".

Ovan nämnda påpekande att *kommer att* uppträder först i bibeln 1981 förleder oss till att tänka, att konstruktionen tycks väl vara en grammatisk neologism i svenskan. I bibelspråket observerar vi den ursprungliga processen: hur den "nysvenska" formen *kommer att* så småningom sprids i stället för gamla *skall*-futura. Detta sker med en 100 års försening, för i vardagsspråket och massmedierna fungerar *kommer att* redan utan infinitivmärket *att* som ett riktigt hjälpverb eller "kedjebildare" (Lindberg, 1980, 79), så att säga "att-lös". "De att-lösa konstruktionerna har förekommit sporadiskt relativt länge" heter det hos Bertil Molde (1992, 111). Han nämner ett brev från Eyvind Johnson till Erik Asklund från oktober 1929. "Detta är det äldsta exempel på att-löshet jag känner till", påstår han.

5. Undersökningen

Bibeln är alltså en tämligen arkaisk text, som blev översatt maximalt ett par gånger per århundrade, dvs. för att kunna kontrollera Tornudd-Jalovaaras påstående måste vi hitta den bibelöversättning, som kom före den sista från 1981. Undersökningen visade att det fanns två nyöversättningar vad beträffar NYA TESTAMENTET: en från 1981 (NT 81) och en från 1982 (B 82). Nästa bibelutgåva stammar från 1954 och har bibehållit versionen från 1917 (B 17). Jag har tagit de

tre versionerna och speciellt de fyra evangelierna i NT och jämfört alla de ställen, där formen *kommer att* uppträder.

Resultatet blev mer eller mindre oväntat:

1. För det första kunde jag fastställa, att *kommer att* mot förväntan påträffas i bibelutgåvan från 1954 och därmed från 1917, närmare bestämt i 7 fall.
2. Det fanns sammanlagt 160 exempel på *kommer att*, som jag indelat i tre grupper: konkurrens, tendens och inkonsekvens.

5.1 Konkurrens

Jag förknippar här termen **konkurrens** med första gruppens exempel, som omfattar 30% av alla exempel på *kommer att* jag har funnit, där alla tre formerna påträffas på samma ställe i de olika bibelversionerna, dvs. vi har *presens*, *skall* och *kommer att* sida vid sida i samma kontext. Utgångsförutsättningen för konkurrensen är alltid samma utgångstext. Alla översättningar utgår från grekiska originalet, dvs. det är nästan uteslutet, att översättaren har gjort ett interferensfel. Följande bibelexempel illustrerar konkurrensen: (a står för B 82, b står för NT 81 och c står för B 17):

Talaren är i alla fall Jesus Kristus.

talarens attityd

(Luk 17)

ordspråksartad slutledning

23a. Där liket ligger, där **samlas** gamarna.

23b. Där den döda kroppen ligger, dit **kommer** också gamarna **att samlas**.

23c. Där den döda kroppen är, dit **skola** ock rovfåglarna **församla sig**.

(Joh. 5)

rekommendation, hänvisning

29a. Men kommer någon i sitt eget namn, så **tar** ni emot honom.

29b. ...kommer en annan i sitt eget namn, då **kommer ni att ta** emot honom.

29c. ...kommer en annan i sitt eget namn, honom **skolen** I nog **mottaga**.

5.2 Tendens

Fallet där *kommer att* står i förhållande 2:1 till *skall* kallar jag för *kommer att-tendens*. Tyvärr kunde jag inte fastställa en övervägande attityd, som förutsätter *kommer att*: det påträffas till och med konstaterande prognos (som betecknas hos $\dagger$ ekalina som typiskt för *kommer att*), samt logisk slutledning, varning, framtidsvision och ordspråk. Termen tendens används här bara i det sammanhang där *kommer att* uppträder i båda nyöversättningarna (NT 81 och B 82) och har ytterligare ingen särskild betydelse, eftersom materialet inte räcker för att göra en omfattande prognos av utvecklingen. Tendens-gruppen utgör vidare 30% av alla exempel. Följande utvalda exempel illustrerar den övervägande förekomsten av *kommer att*:

talaren är vingårdsägaren

talarens attityd

(Mat. 21)

tro, förmodan

34a. *Han sade: Min son **kommer de att ha respekt** för.*

34b. *Han tänkte: För min son **kommer de att ha respekt**.*

34c. *Slutligen sände han till dem sin son, ty han tänkte: De **skola väl hava försyn** för min son.*

(Joh. 15)

logisk slutledning

45a. *Har de förföljt mig, **kommer de också att förfölja** er.*

45b. *Har de förföljt mig, så **kommer de också att förfölja** er.*

45c. *Hava de förföljt mig så **skola de ock förfölja** eder.*

(Mar. 13)

varning, oundviklighet

46a. *Här **kommer inte att lämnas sten på sten**.*

46b. *Men här **kommer inte att lämnas sten på sten**.*

46c. ... *men **här skall förvisso icke lämnas sten på sten**.*

5.3 Inkonsekvens

Iakttagelsen, att 30% av exemplen uppvisar förhållandet 2:1 för *skall* mot *komma att* kan vi inte förklara med specifika förutsättningar, emotioner eller kanske med imperativisk modalitet, utan bara med osäkerhet hos nyöversättaren att bestämma sig för en viss form och inte alltid byta konstruktionen. Det gemensamma för nästan alla exempel i gruppen är textens emotionella vikt, dvs. att informationen, som förmedlas genom Jesus Kristus har en särskilt hemsk karaktär, framför allt oundviklighet av hårt öde. Oftast är det bibelöversättningen från 1982, som föredrar *kommer att*-formen framför *skall*. Här är det riktiga stället att påminna om läkarens "sadistiska brutalitet" hos Pettersson i satsen "Du ska dö". Däremot visar varianten "Du kommer att dö" enligt Pettersson bara en konstaterande prognos, en vetenskaplig välgrundad utsaga. Om vi tar hänsyn till Elisabet Tornudd-Jalovaaras påstående, att *ska* + initiativverb medför en för stark imperativ klang, så måste vi dra den slutsatsen, att ersättningen med *kommer att* kommer för att demokratisera Jesus framtidsvisioner. En demokratisk modern kyrka (dvs. översättaren biskop Bo Giertz) gör slut på den dogmatiska *skall*-imperativismen och moderniserar bibeln genom den objektiverade konstaterande *komma att*?!

Följande utvalda exempel illustrerar den tredje gruppen:

talaren alltid är Jesus Kristus

information

hårt öde

56a. *Barn **skall göra uppror** mot sina föräldrar och bringa dem om livet.*

56b. *Barn **kommer att resa sig** mot sina föräldrar och vålla deras död ...*

56c. ...och barn **skola sätta sig upp** mot sina föräldrar och skola döda dem.

hårt öde

58a. *Sannerligen, en av er **kommer att förråda** mig, han som äter med mig.*

58b. *Sannerligen, jag säger er: En av er **skall förråda** mig, en som delat mitt bröd.*

58c. Sannerligen säger jag eder: En av eder **skall förråda** mig, den som äter med mig.

bestämmdhet

59a. Dessa tecken **skall följa** dem som tror i mitt namn skall de driva ut onda andar.

59b. Och dessa tecken **kommer att följa** dem som tror: I mitt namn skall de ...

59c. Och dessa tecken **skolla åtfölja** dem som tro: genom mitt namn skola de ...

5.4 Kommer att i gamla bibelversionen

Vi bör givetvis inte glömma att gamla bibelversionen från 1954, dvs. 1917 uppvisar sju exempel av *kommer att*. Båda nyöversättningarna har i fem fall övertagit den gamla formuleringen utan korrektur. De första tre exemplen har ordspråkswärde. De betecknar tidlöshet i budskap, som gäller alltid och överallt. Vanligtvis måste historiska presens spela denna tidlös roll. Användningen av *kommer att* kan här kanske förklaras med den logiska slutledningen i de tre exemplen, som förutsätter en kausal följd (om ... då/antingen ... eller) och implicerar prognostisk förväntan. I exempel 4. och 5. har *kommer att* funktionen av rent futurum. Konkurrens med *skall* eller presens är här uteslutet (utan i lexikaliska deiktiska hänvisningar).

Följande fem exempel står för *kommer att* i alla tre versioner:

1abc. Ty där din skatt är, där **kommer** också ditt hjärta **att vara**. (Mat. 6)

2abc. Ty där er skatt är, där **kommer** också ert hjärta **att vara** (Luk. 12)

3abc. Antin gen **kommer** han **att hata** den ene... eller **att hålla fast** till den andra. (Mat. 6)

4abc. Vilken av dem **kommer att älska** honom mest? (Luk. 17)

5abc. Om vi svarar: Från människor, då **kommer** hela folket **att stena** oss. (Luk. 20)

6. Slutord

Undersökningen har bevisat att trots att det inte finns någon specifik grammatisk form för futurum, jonglerar svenskan med *skall*, *presens* och *kommer att* med oväntad skicklighet för att uppvisa en transparent attityd hos talaren eller översättaren till händelsen. Här har vi dock att göra med en grammatisk kategori i omvandling. Utan att kunna konstatera tidpunkten, när *kommer att* har grammatikaliserats och funnit tillgång till tempussystemet, påstår jag att dessa former har bidragit till en ny betydelseordning och funktionsfördelning i futurformernas system. Jag förmodar, att det kommer att dröja länge, innan funktionsfördelningen mellan *skall*, *presens* och *komma att* stabiliseras. Det betyder inte att *kommer att* kommer att undantränga *skall* eller ersätta det helt, utan att det utgör en ny omfattning inom futurum, där mystiska element (i bibeln) ersätts genom logiska slutledningar. Detta gör alla bibliska framtidsvisioner inte mindre giltiga, men kanske tar bort människans skräck för en oviss framtid.

Litteratur

- Beckmann, N., 1917: "Hur uttryckes hos verbet framtid i forn- och nysvenskan? En provföreläsning och en önskelista". I: *Språk och stil. Tidskrift för nysvensk språkforskning* 17, s. 1–16.
- Collinder, B., 1971: *Svenska. Vårt språks byggnad*, Stockholm.
- , 1974: *Svensk språklära*, Lund.
- Hammarberg, B.; Svensson, B., 1975: *Svenska som främmande språk – en lärarbok*, Stockholm.
- Lindberg, E., 1980: *Beskrivande svensk grammatik*, Stockholm.
- Molde, B., 1992: *Svenska i dag. Svar på språkfrågor*, Stockholm.
- Mondahl, M.; Glasius, H., 1987: "Om tempusbrug og modalverbernes anvendelse i engelsk". I: *ARK* 34, Februari 1987, s. 24–47.
- Pettersson, T., 1976: "Tempus". I: Gårding, E. (Ed.), *Kontrastiv fonetik och syntax med svenska i centrum*, Lund, s. 143–160.
- SAOB *Svenska akademins ordbok* 14, Lund 1937, K. 1958, K. 1959.
- †ekalina, E., 1995: "Om uttrycket av den talandes attityd till det förflutna och det förestående i svenskan". I: *Skandinavistik i Östeuropa. Internationales Kolloquium, Dokumentation*. Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin, 6.–10.12.1995, s. 125–136.
- Tornudd-Jalovaara, E., 1969: "Skall och svenskans tre modus". I: *Nysvenska studier* 69, s. 127–148.
- Wessén, E., 1970: *Schwedische Sprachgeschichte I. Laut- und Flexionslehre*, Berlin.
- , 1970: *Vårt svenska språk*, Uppsala.

Korpus:

- BIBELN. GT enligt Svenska Bibelsällskapets varsamma språkliga revision av 1917 års översättning. NT i översättning av biskop Bo Giertz. 1981, 1982. (B 82)
- NYA TESTAMENTET. Bibelkommissionens utgåva 1981, första upplagan. (NT 81)
- BIBELN eller den heliga skrift. Innehållande gamla och nya testamentets kanoniska böcker. I överensstämmelse med den av Konungen år 1917 gillade och stadfästa översättningen. Bibelsällskapets utgåva, Stockholm 1954. (B 17)

ATT UNDERSÖKA OCH FÖRFALSKA NYSVENSKA TEXTER

Inledning

För en nusvensk är nysvenskan inget dött språk. Det är möjligt, många "falska vänner" till trots, att använda sin moderna språkkänsla i mötet med den äldre svenskan. 1600-talssvenskan är mer eller mindre lik dagens svenska. Vissa texter befinner sig förvisso på ett långt språkligt avstånd från mitt eget språk, medan andra står mig betydligt närmare. Kan jag objektivera detta? Kan jag operationalisera ett språkligt avstånd och därmed mäta det? I sin bok *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning* lyckades Carl Ivar Ståhle uppfatta mycket fina nyanser hos 1600-talsförfattarna (Ståhle, 1975). Han gav intryck av att kunna uppfatta generationsskillnader bland dem. Han verkade förstå hur en författare kunde tycka att en äldre kollega skrev föråldrat. Han tycktes uppfatta att de olika generationerna talade med olika tungor.

Kan man urskilja vad man skulle kunna betrakta som *kronolekter* i den äldre nysvenskan? Är det möjligt avsmaka språket på ett så nyanserat sätt att man kan bilda sig en uppfattning om hur en äldre skribent uppfattade en yngre? Ståhle antyder detta.

På sätt och vis söker jag de språkliga kunskaper som behövs för att på ett fackmannamässigt korrekt sätt kunna *förfalska* en text från en viss tid, skriven i en viss genre av en viss typ av författare eller en viss verklig författare. Perspektivet är även om det låter konstigt förfalskarens. Språkförfalskning på vetenskaplig grund.

Utgångspunkten för den här uppsatsen är de undersökningsprotokoll och inventarieförteckningar som inlämnades till kronan i samband med det av myndigheterna initierade fornfyndsprojektet i Sverige benämnt "*ranssakningar efter antikviteter*", vilket utfördes under en tjugofemårsperiod under senare hälften av 1600-talet (1667–1690). Ranssakingssuppletet gällde att till kronan förteckna och inrapportera socknens fornfynd tillsammans med de sagor och skrönor som var förknippade med dessa (se vidare i *Ranssakningar efter antikviteter* – ett symposium om 1600-talets Sverige 1995). Dessa texter, i sin samtid otryckta, finns nu utgivna i sin helhet (3 band) i en diplomatarisk utgåva (*Ranssakningarna efter antikviteter* 1960, 1969 och 1992). Av dessa har jag valt att undersöka *prästranssakningarna* från Uppland, tillkomna mellan åren 1667–69 (77).

Om vi ska nå förfalskarens höga mål behöver vi exakta kunskaper om den äldre nysvenskans språkliga variation. Vi måste kunna precisera vad som kan variera i nysvenskan vid en viss given tidpunkt i en viss given genre. Vi måste kunna ange vilka variabla fenomen som samvarierar osv. På den grafiska nivån måste vi exempelvis noga bokföra vilka grafemmönster skribenten oftast valde och vilka han bara valde ibland. Likaså när det gäller val av böjningsändelser, ord och syntaktiska konstruktioner.

Just ranssakningstexterna erbjuder en god utgångspunkt för studiet av språklig variation under 1600-talet, eftersom de inte varit föremål för tryckares

och sättares ingripanden. Dessa texter återger troligen ganska väl vad som tidens skrivkunniga elit uppfattade som det mest ändamålsenliga språket i en helt informativ funktion. Här kan vi studera uppkomsten av det nutida svenska riksskriftspråket och i dessa texters ovanligt lite utsmyckade och retoriska språk känner vi igen många drag från vår egen tids sakprosa (Lange, 1995).

Metoden som jag har valt för att undersöka den äldre svenskan med och med vars hjälp jag avser att mäta det språkliga avståndet till dagens svenska är en slags *kontrastiv* eller *komparativ* metod. Den går ut på att jämföra den äldre textens språk med bruket i nusvenskan, dvs. nysvenska med nusvenska. Den nysvenska texten skall i detalj jämföras med en tänkt nusvensk "översättning" som tillämpar nusvensk stavning, nusvensk böjning av orden och som gör bruk av levande ord och betydelser och i nusvenskan möjliga och produktiva syntaktiska mönster. Alla oöverensstämmelser skall därvid noteras. Dessa oöverensstämmelser kallar jag för *diskontinuerliga variabler* i motsats till de drag som utan förändring kan bibehållas i dagens svenska. För ändamålet har jag gjort en *manual*, dvs. ett metodiskt redskap för språkliga analyser av nysvenskan på olika språkliga nivåer (Lange, 1993). Manualen som utgår från tidigare forskning rörande nysvenskan är en slags formelsamling (variabelsamling) med den grundläggande formeln "nysvenskt X i stället för nusvenskt Y" (förkortat "X för Y"). En grafisk oöverensstämmelse med formeln eller etiketten "ck för k" betyder således att vi i nysvenskan (den äldre texten) har mött ett ord med stavningen *ck* där nusvenskan (enligt exempelvis SAOL) har *k* (t. ex. ord som *kyrckian*, *kalck*, *ransacka*, *folck* osv.). Med hjälp av manualen kan jag systematisera mina observationer och komma i kontakt med andra undersökningar (Hellquist, 1902; Norelius, 1885; Santesson, 1986 m. fl.)

Manualen är således huvudredskapet för föreliggande undersökning. Men jag vill också nämna en del andra viktiga hjälpmedel i studiet av nysvenskan och outhärliga när det gäller förfalskning av texter på vetenskaplig grund:

1. En datorstödd begreppsklassificerad "ut- och invänd" version av Dahlgrens historiska ordbok, vilken gör det möjligt att söka på de nusvenska ekvivalenterna som uppslagsord och därigenom få fram tänkbara synonymer till orden i texten (Dahlgren, 1914–16; Lange, 1992) Med detta hjälpmedel har jag förändrat och i mina egna ögon också på vissa punkter "förbättrat" en text av Gustav II Adolf från 1620-talet (Lange, 1990)

2. En databas som ger upplysningar om författare, generation, födelse- och födelse- och texttyp för nysvenska författare (Lange, 1986).

Med dessa redskap har jag lagt upp en större undersökning av språklig variation av ungefär följande utseende: "Texten X jämförs med närmaste textgranne Y där Y successivt och under kontrollerbara former fjärmar sig från X". (Närmaste textgranne är egentligen en annan text av *samma* författare, skriven i *samma* genre, vid *samma* tidpunkt med *samma* mottagare och med *samma* syfte. Metodiskt bör man i brist på sådana textgrannar dela en text på mitten och jämföra de två halvorna med varandra).

I en första undersökningsomgång jämförs texter tillhörande samma genre med varandra. I det här fallet jämförs således olika *prästrannsakningstexter* med varandra.

Den första etappens matris för Y får följande utseende (plus (+) betyder "samma", minus (-) betyder "olika"):

författarindivid (sällsynt med olika författare, därför ett minustecken)	–
författarämbete (präst)	+
genre (rannsaking)	+
subgenre (prästrannsaking)	+
tid (1660–70tal)	+
landskap (betyder här att texten inventerar ett visst landskap)	+
mottagare (överhet)	+
syfte (informativt)	+

I en andra etapp jämförs prästrannsakingar från ett visst landskap (X) med prästrannsakingar från ett annat landskap (Y). I denna Y-matris förändrar vi ett plus till minus (landskap):

författarindivid	–
författarämbete	+
genre	+
subgenre	+
tid	+
landskap	–
mottagare	+
syfte	+

I en tredje etapp jämförs prästrannsakingar (X) med rannsakingar av befallningsmännen (Y) – dvs. rannsakingstexter skrivna av andra författare. Y-matrisens useende är nu:

författarindivid	–
författarämbete (befallningsman)	–
genre	+
subgenre (befallningsmansrannsaking)	–
tid	+
landskap	+
mottagare	+
syfte	+

I en fjärde etapp jämförs prästrannsakingar (X) med andra texter tillkomna av präster (i bästa fall samma) i annan genre, exv. likpredikan, varför Y-matrisen återigen blir annorlunda:

författarindivid (+ om samma författare/– om olika författare)	+/-
författarämbete (prästen i en annan roll, predikantens)	–
genre (likpredikan)	+
tid	–
mottagare	–
syfte	–

I en femte etapp kan vi förslagsvis jämföra en prästrannsaking (X) med en kanslispråkstext (Y):

författarindivid	-
författarämbete	-
genre	-
tid	+
mottagare	-
syfte (preskriptivt)	-

I en findifferentierande och subtilt diskriminerande analys är det bra att börja med så många gemensamma + som möjligt för X och Y och gradvis byta ut så få plus mot minus som möjligt allteftersom undersökningen fortskrider.

I den här undersökningen befinner vi oss i den första etappen. Vi ska nu jämföra ett antal likartade texter med varandra. Likartade i fråga om upphovsmän, genre, tidpunkt, mottagare och syfte. Vi ska se vilka *diskontinuerliga variabler* texterna uppvisar och därmed ge en antydning om texternas språkliga profiler på den ortografiska nivån. Av utrymmesskäl lämnar vi de övriga språknivåerna därhän.

Materialet består av de uppländska prästrannsakningarna, tillkomna mellan åren 1667–69 (77), sammanlagt 19 stycken. De flesta är signerade av prästen (dock ej 2 och 10). I några fall är texterna utskrivna med annan handstil än undertecknarens (exv. 1).

Text	Socken	Årta	Sign
1	Adelsö socken	1667	Salomon Danielis L. Pastor på alznöö
2	Grans pastorat, Över- och yttergrans socknar	1669	underskrift saknas
3	Håtuna socken	1667	L. O. Niuren
4	Häggeby socken	1667	Andreas Andreæ Rydenius Pastor i Häggeby
5	Litslena socken	1669	Olaus Chytræus
6	Lagunda kontrakt, Långtora och Vårfrukyrka socknar	1669	Ericus N: Emp.
7	Hagunda kontrakt, Västeråker, Dalby, Järlåsa, Åland, Skogstibble, Hagby och Ramsta socknar	1669	Petrus Simmingh
8	Vidbo kontrakt, Lunda socken	1669	Andreas Laurentij
9	Vaxala socken	1669	Carolus Lithman
10	Börje socken	1669	utskrift av amanuens
11	Ärentuna socken	1667	Nicolaus S: Holmdorphius
12	Ärentuna socken	1677	Ericus A. Piscarius
13	Lena socken	1667	Elias Olai Belovius
14	Björklinge	1667	Ericus P. Hofvenius
15	Tensta socken	1677	Petrus Bröms
16	Viksta socken	1669	Marcus N. Hargius
17	Viksta socken	1677	Marcus N. Hargi(us)
18	Vendels socken	1677	Jonas Juari Edhelius
19	Västland och Tolfta socknar	1677	Abrahamus Matthiæ

Metod

Texterna har inlästs på dator och kodats enligt kodningsschema i Manual för språklig beskrivning av nysvenska texter (Lange 1993) och därefter överförts till en databas.

Kodning

Vägledande vid formuleringen av en grafisk diskontinuerlig variabel i manualen är att den skall diskriminera på en rimlig nivå, dvs. ej inkorporera ett alltför heterogent ordmaterial. Variabeln skall även om det är möjligt ta hänsyn till tidigare formulerade formler (exv. av Hellqvist, Santesson och andra forskare som undersökt stavningen i nysvenskan). Vidare tillkommer att, om ett fenomen uppträder på fler nivåer samtidigt (exv. om en grafisk sekvens i sin helhet sammanfaller med en morfemsekvens) skall den *högre* nivån (morfemniån) väljas. Vid kodningen har ej medtagits *namn* (varken ort- eller personnamn). Den föreliggande undersökningen iakttar ej en eventuell skillnad i stavning i fråga om *gemener* och *versaler*.

Beräkningar

Diskontinuerliga variabler, dvs. de formler för oöverensstämmelser som noterats för texten.

Textspridning anger i hur många texter variabeln uppträder. En variabel kan uppträda i materialets *kärna*, *mitt* eller *periferi*.

Kärna anger de variabler som förekommer i minst 75% av de undersökta texterna.

Periferi anger de variabler som förekommer i 25% av texterna. En periferivariabel som endast finns i en enda text är *unik*.

Mitt anger variabler mellan kärna och periferi.

Vissa variabler kan bara beläggas med ett enda exempel i hela materialet. Dessa kallas *ettbeläggsvariabler*.

Frekvens anger antal belägg på en variabel. *Hög* frekvens är ett värde högre än medeltalet för variablerna i materialet. *Låg* frekvens ett värde under medeltalet för variablerna i materialet.

Ordspridning, ett mått på variabelns spridning över olika ord. *Hög* ordspridning för en variabel definieras stipulativt till ett högre typ/beläggvärde för variabeln än medelvärdet för samtliga variabler utom de som bara finns ett enda belägg för. *Låg* ordspridning till ett värde lägre än detta medelvärde.

Språklig profil är en sammanfattande karakteristik av texten språkliga egenskaper utgående från de diskontinuerliga variablerna. Den summerar och redovisar således de drag som ej överensstämmer med nusvenskan. På *ortografisk* nivå (stavningsprofil) tar karakteristiken exv. fasta på hur många diskontinuerliga variabler som uppträder i texten och vilka dessa är. Vidare tas hänsyn till hur stor andel av de diskontinuerliga variablerna som utgörs av kärn-, mitt- och periferivariabler. Som en del i karakteristiken anges också hur

stor andel unika variabler texten kan bokföras för och vilka dessa är. Även vilka ettbeläggsvariabler som texten uppvisar ingår i karakteristiken.

Det kan också vara nödvändigt att vid en jämförelse mellan texterna fastställa vilka diskontinuerliga variabler som *inte* finns i texten speciellt om någon kärnvariabel skulle saknas. Vid en fullständig redogörelse för textens språkliga profil är det också av vikt att de *kontinuerliga* variablerna (dvs. vilka stavmönster som är desamma som i nusvenskan) tas med. Detta har dock inte skett här. De kontinuerliga variablerna lämnas därför utanför resonemanget i den här artikeln.

Några resultat

Tabellen nedan redovisar de absoluta värdena för de diskontinuerliga variablerna (DisV) samt de procentuella andelarna av de diskontinuerliga variablerna som ingår i materialets kärna, mitt och periferi (Kärna, Mitt, Per).

Text	DisV	Kärna	Mitt	Per	Text	DisV	Kärna	Mitt	Per
Text 1	27	37	37	26	Text 10	21	38	48	14
Text 2	32	34	44	21	Text 11	41	29	46	24
Text 3	36	36	36	28	Text 12	39	28	41	29
Text 4	35	34	51	14	Text 13	15	40	53	7
Text 5	33	38	38	24	Text 14	57	21	37	42
Text 6	45	27	38	35	Text 15	42	31	43	26
Text 7	36	32	41	27	Text 16	27	37	37	26
Text 8	16	25	63	13	Text 17	29	39	36	25
Text 9	71	18	42	39	Text 18	36	31	51	17
					Text 19	33	30	52	18

I de 19 upplandstexterna har vi funnit sammanlagt 121 diskontinuerliga grafiska variabler. Hur många oöverensstämmelser med nusvenskan och därmed diskontinuerliga variabler som blir aktualiserade i en text hänger ihop med dess längd (.841***) och med dess typvärde (hur många olika ord som finns i texten .861***). Indirekt också med dess ordvariation (-765***). Skriver jag långt får jag fler typer men sämre ordvariation.

Textspridning

Textspridningen anges med begreppen *kärna*, *mitt* och *periferi*. Vissa variabler förekommer i många texter, andra i många men långt ifrån alla och ytterligare andra i endast få texter. Vissa endast i en text (*unika*) och kanske t. o. m. endast i ett enda fall, s. k. *ettbeläggsvariabler*. Diskontinuerliga variabler som uppträder i minst 75% av texterna betraktas som tillhörande materialets kärna. Variabler som endast förekommer i 25% av texterna räknas till de perifera variablerna och de som uppträder däremellan till mittvariablerna. Eftersom materialet i det aktuella fallet består av 19 texter måste en variabel för att få

räknas till kärnan uppträda i minst 14 texter. Till mitten räknas sådana variabler som förekommer i 6 till 13 texter. Till periferin hör sådana variabler som uppträder i mellan 1 till 5 texter. *Unika* variabler slutligen är sådana periferivariabler som förekommer i endast 1 text.

Kärnvariablerna är således 13 st. (11%). De s. k. mittvariablerna är 31 st. (25%) och periferivariablerna är 79 st. (64%) varav 39 st. är unika (förekommer i endast 1 text):

	Absoluta tal	Procent
Kärna	13	11%
Mitt	31	26%
Periferi	77	64%

Medelvärde för textspredningen i materialet är 5.53 (s. = 5.01). Detta betyder att en variabel i snitt uppträder i mellan 5–6 texter. Den maximala textspredningen är 18. Ingen variabel förekommer således i samtliga 19 texterna.

Vi kan också notera att det finns ett visst svagt samband mellan kärna och periferi på så vis att en hög andel kärnvariabler tenderar att innebära en låg andel periferivariabler (–.576**). Starkare är sambandet mellan mitt och periferi på så vis att en hög andel mittvariabler tenderar att föra med sig en låg andel periferivariabler (–.7.22).

Som framgår av tabellen nedan har text 13 den högsta procentuella andelen kärnvariabler (40%) och text 9 den lägsta (18%). När det gäller mittvariabler har text 8 störst procentandel (63%) och text 3 och 17 lägst (36%). När det gäller periferivariabler har text 14 högst procentandel (42%) och text 13 lägst (7%).

Variabel	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Kärna	37	34	36	34	39	29	33	25	18	38	29	28	40	21	31	37	39	31	30
Mitt	37	44	36	51	39	40	42	63	42	48	46	41	53	37	43	37	36	51	52
Periferi	26	21	28	14	21	31	25	13	39	14	24	29	7	42	26	26	25	17	18

Störst textspredning har variablerna *e för ä* och *ee för e* (18 texter; ord som *der*, *berettelse*, *lengden*, *egor* osv. respektive *steen*, *wreet*, *dee*, *skyldigheet*, *see* osv.). På andra plats (17 texter) kommer variablerna *i för o* (= "i för noll" i ord som *kyrkian*, *byiar*, *flyttiat* osv.) och *i för j* (exv. *linier*, *iag*, *iu*, *iordhögar* osv.). På tredje plats (16 texter) *dh för d* (exv. *widh*, *giärdhe*, *medh* osv.), *th för t* (exv. *uthi*, *vthan*, *bååthar* osv.). På fjärde plats (15 texter) variablerna *b för o* (exv. *gambla*, *församblingh*, *nemb* osv.), *e för o* (här har vi alltså ett fall där nysvenskan ofta hade bindevokalen *e* i ord som *prestegärdet*, *runestendar*, *jordehögar* osv.), *gh för g* (exv. *högh*, *skogh*, *ängh*, *jagh* osv.), *j för i* (exv. *j*, *jn*, *vthj* osv.) och *w för v* (exv. *widh*, *wägen*, *twenne*, *wara* osv.). På femte plats (14 texter) *ij för i* (exv. *junij*, *wijdh*, *tijdh*, *lijten* osv.) och *z för s* (exv. *drögzmål*, *skrefz*, *skantz*, *kononghz* osv.). Dessa sammanlagt 13 variabler utgör alltså den grafiska kärnan i de uppländska prästrannsakningarna, dvs. är de vanligaste nysvenska oöverensstämmelserna gentemot en text skriven idag.

Frekvens

Frekvensen anger antalet belägg för en variabel. Sammanlagt har vi 2499 belägg fördelade på 121 variabler. Detta ger ett medeltal på 20.65 belägg per variabel. *Hög* frekvens för en variabel har stipulerats till ett värde över detta. Sammanlagt 29 variabler har hög frekvens. Flest belägg i materialet har variabel 24 *ee för e* (220 belägg). I texterna förekommer således dubbelteckning av grafemet *e* synnerligen ofta (*steen, wreet, dee, een, prästegårdeen, skyldigheet* osv.) Variabeln förekommer i 18 texter och tillhör således kärnan.

Ordspridning

Måttet för ordspridning, vilket anger hur många *olika* ord som berörs av variabeln, utgörs av ett typ/beläggmått. Medeltalet för samtliga 121 variablers ordspridning är 0.60. Om vi vill införa en gräns för *hög ordspridning* är det emellertid lämpligt att inte medräkna sådana variabler som endast har ett enda belägg. Dessa är sammanlagt 26 stycken. Om vi utesluter dessa i medelvärdet får vi värdet 0.48. Hög ordspridning har således de variabler som har värdet 0.48 eller högre. I materialet gäller detta sammanlagt 44 variabler.

Textspridning, frekvens och ordspridning

Som man kan misstänka har variabler som har många belägg stor spridning i materialet. Sambandet mellan frekvens och textspridning generellt (beräknat på alla 121 variablerna) är starkt (.818***).

Det skulle eventuellt kunna förleda en att tro att de variabler som har *hög* frekvens (över medeltalet) enbart skulle utgöras av kärnvariabler. Så är dock ej fallet. Av de 29 variablerna med *hög* frekvens tillhör bara 13 kärnan (15 tillhör mitten och 1 är en s. k. periferivariabel). Den enda periferivariabeln med hög frekvens är *hw* för *v* (vars förekomst är begränsad till enbart 5 texter där den dock är så mycket vanligare). Detta kan vara en förklaring till att sambandet mellan hög frekvens och textspridning är lägre (.673) än sambandet mellan frekvens och textspridning generellt i materialet (.818***).

De 29 variablerna med högsta frekvenserna är således ej entydligt de som har störst textspridning.

Textspridningen uppvisar vidare ett negativt samband med ordspridning, dvs. med hur stort ordförråd som variabeln omfattar (-.630***). Det utsäger att en hög textspridning i regel representeras av ett litet antal typord.

Sammantaget säger detta att hög textspridning förknippas med många belägg i materialet men att ett mindre antal typord svarar för dessa belägg.

Om vi kombinerar *textspridning* (K, M, P) med *frekvens* (Hög och Låg) och ordspridning (Hög och Låg), erhåller vi 12v möjliga mönster:

Vi redovisar först de 13 variablerna i materialets *kärna*:

Textspridning Frekvens Ordspridning

(K, M, P)

K H H

Detta mönster innebär alltså att vi har en variabel som är representerad i kärnan (K) i rikt mått (H för frekvens) samt är utspridd över ett stort antal olika ord (H för ordspridning). Endast en variabel uppfyller detta mönsterkrav, nämligen variabel 53 *i för j* (Kärna = 17, Frekvens = 59, Ordspridning = 0.508). Skrivningen "i för j" måste betraktas som den minst diskriminerande stavningen. Med dess hjälp kan vi inte åtskilja texterna. Däremot blir en text som saknar variabeln synnerligen markerad. I vårt material utmärker sig texterna 2 och 8 just för att de saknar variabeln.

K H L

Variabler som har hög textspridning och som uppvisar många belägg men fördelade på få ord är: 6 (*b för o*), 13 (*dh för d*), 18 (*e för o*), 22 (*e för ä*), 23 (*ee för e*), 49 (*gh för g*), 55 (*j för i*), 90 (*th för t*), 98 (*zw för v*) och 106 (*z för s*).

K L H

Variabler med hög textspridning där många olika ord svarar för ett lågt antal belägg existerar ej i materialet.

K L L

Ej heller detta mönster är belagt, dvs. hög textspridning, låg frekvens och låg ordspridning.

Om vi övergår till de 31 variablerna i materialets *mitt* (6–13 texter) får vi följande mönster:

M H H

Variablerna 85 (*ss för s*), 92 (*tt för t*) samt 110 (*ä för e*) uppvisar detta mönster.

M H L

Variablerna: 8 (*ch för ck*), 10 (*ck för k*), 25 (*f för v*), 26 (*ff för v*), 27 (*fft för ft*), 35 (*fw för v*), 45 (*hr för r*), 69 (*nn för n*), 75 (*oo för o*), 77 (*p för pp*), 89 (*th för d*), 97 (*v för u*) och 108 (*åå för å*) är bokbörda för mönstret i fråga.

M L H

Variablerna: 4 (*aa för a*), 7 (*c för k*), 59 (*l för ll*), 63 (*ll för l*), 72 (*o för u*), 87 (*t för d*) och 96 (*uu för u*) svarar för detta mönster.

M L L

Variablerna: 20 (*e för i*), 40 (*gi för g*), 65 (*n för en*), 66 (*n för nn*), 76 (*p för o*), 88 (*t för tt*), 104 (*yy för y*) och 119 (*o för n*) uppvisar mönstret.

Slutligen redovisar vi också mönstren för *periferivariablerna*, dvs. de variabler som förekommer i upp till 5 st. texter. Här tar vi dock inte med de 27

s. k. ettbeläggsvariablerna (se nedan), som vi tidigare påpekat inte medräknat i ordvariationsmättet.

P H H

Mönstret existerar ej existerar i materialet. Det betyder alltså att vi inte har något stavningssätt i texterna som återkommer ofta (hög frekvens) och som är spritt över ett större ordförråd (hög ordspridning) men endast förekommande hos en enda skribent eller hos ett begränsat antal författare. Existensen av ett sådant excentriskt närmast idiosynkratiskt stavningssätt kan inte påvisas i detta material från 1660–70-talet.

P H L

Endast en variabel i materialet har låg textspridning men samtidigt förekommer i hög frekvens men där beläggen omfattas av ett litet antal ord. Variabeln som uppvisar mönstret är variabel 48 *hw för v*. Det finns alltså ett mindre antal skribenter som gjort ett stavningsval för ett litet antal ord (*hwarken*, *hwilken*, *hwadh*, *hwar*, *hwarest*) som de dock använder relativt ofta.

P L H

Detta är det vanligaste mönstret för en periferivariabel. 33 variabler uppvisar mönstret. Det innebär alltså att ett stavningssätt som förekommer hos en minoritet bland skribenter också är ganska lågfrekvent men som i och för sig kan uppträda i ett varierat ordförråd: 16 (*dt för t*), 17 (*dt för tt*), 19 (*e för a*), 24 (*ee för ä*), 30 (*ffv för v*), 31 (*ffw för v*), 34 (*fw för g*), 37 (*g för gj*), 38 (*g för j*), 41 (*hl för l*), 46 (*hu för v*), 56 (*k för ck*), 57 (*ki för k*), 60 (*ld för ll*), 64 (*mm för m*), 71 (*o för 0*), 73 (*o för å*), 74 (*o för ö*), 80 (*qw för kv*), 84 (*s för ts*), 95 (*u för v*), 102 (*y för ö*), 103 (*yy för i*), 107 (*å för o*), 111 (*ää för ä*) och 112 (*ö för o*)

P L L

Detta är det näst vanligaste mönstret för en periferivariabel (17 fall), dvs. att en oöverensstämmelse i nysvenskan som förekommer hos en författarminoritet också är tämligen sällsynt och lexikalt inte särskilt omfattande: 11 (*d för 0*), 28 (*ffu för g*), 29 (*ffu för v*), 32 (*fu för v*), 44 (*hn för n*), 47 (*hv för v*), 50 (*i för e*), 51 (*i för g*), 54 (*j för g*), 68 (*ne för en*), 78 (*q för k*), 79 (*qu för kv*), 81 (*r för rr*), 100 (*y för i*), 101 (*y för j*), 113 (*öö för ö*) och 121 (*0 för t*).

Engångsbelägg

Engångsbeläggen (26 st.) ingår som pepekats tidigare ej i måttet för ordspridning. Variabler som endast finns ett enda belägg (*ettbeläggsvariabler*) för i materialet är: 5 (*aå för å*), 21 (*e för o*), 28 (*ffu för g*), 33 (*fv för g*), 36 (*g för 0*), 42 (*hl för ll*), 43 (*hl för rd*), 58 (*kk för ck*), 61 (*ldh för ll*), 62 (*le för el*), 70 (*nn för nd*), 82 (*re för er*), 83 (*s för c*), 86 (*t för 0*), 91 (*tsij för g*), 92 (*u för e*), 94 (*u för o*), 99 (*y för g*), 105 (*z för 0*), 109 (*ä för a*), 114 (*0 för e*), 115 (*0 för en*), 116 (*0 för g*), 117 (*0 för h*), 118 (*0 för k*) och 121 (*0 för t*).

Frågan om ortografisk konsekvens hos den enskilde skribenten

Denna fråga skall inte beröras annat än flyktigt här. För att belysa den krävs metodiskt att vi för det första tar in de kontinuerliga variablerna i bilden. Samtliga 123 diskontinuerliga variabler har ju i princip ofta åtminstone ett stavningsalternativ nämligen det nusvenska (exv. sjön som *siön* eller *sjön*). Detta ligger emellertid utanför denna artikel att undersöka.

För det andra kan vi undersöka vilka diskontinuerliga variabler som kan vara stavningsalternativ till varandra. Låt oss kort belysa det senare med en tabell med ett antal variabler uppdelade i fyra grupper där varje grupp inom sig representerar möjliga stavningsalternativ.

Nr	Formel	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	Σ
25	f för v	m		m	m	m	m	m	m	m	m		m		m	m				m	13
26	ff för v	m	m		m					m		m			m	m	m	m	m		10

I den första gruppen kan vi för det första notera att båda alternativen representeras av sk mittvariabler. Ingen av variablerna uppvisar någon tendens att dominera, vilket vore fallet om vi hade haft att göra med en kärnvariabel. Det andra vi ser är att de flesta skribenterna helt konsekvent väljer endera mönstret och valet väger ganska jämnt mellan de båda alternativen. Fem av skribenterna uppvisar emellertid ett annat beteende (texterna 1, 4, 9, 14 och 15). Här kan vi tala om en inherent, dvs. inomindividuell variation. En och samme skribent alternerar och väljer båda alternativen i samma text.

Nr	Formel	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	Σ
29	ffu för v				p							p									2
30	ffv för v																	p			1
31	ffw för v												p				p		p		3
32	fu fö v				p										p						2
35	fw för v	m		m		m	m	m		m	m		m	m			m		m	m	12

I den andra gruppen föreligger en helt annan situation. Fyra av variablerna är perifera (30 – 33). Endast en variabel, mittvariabeln 35, föredras av de flesta. Konsekvent ortografiskt beteende uppvisar tolv av skribenterna men på lite olika sätt. De flesta som varit konsekventa har också valt en mittvariabel, dvs. en vanligare stavning. Dessa individer uppvisar vad man skulle kunna kalla för ett normaliserat och delvis konventionaliserat beteende (synligt i texterna 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 13, och 19). En liten grupp av konsekventa skribenter är dock ej så konventionella, nämligen de som väljer en periferivariabel (txt 11, 14 och 17). Inherent variation föreligger även här. Texterna 4, 12, 16 och 18 uppvisar alternerande stavningar. Författaren till text 4 växlar mellan två periferivariabler (29 och 32) medan de övriga som uppvisar inomindividuell variation (12, 16 och 18) intressant nog väljer identiskt lika, dvs. har samma preferenser (väljer periferivariabeln 31 och mittvariabeln 35).

Nr	Formel	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	Σ
46	hu för v						p					p			p						3
47	hv för v								p				p			p		p			4
48	hw för v					p				p	p								p	p	5

I den tredje gruppen av konkurrerande stavningar visar ingen variabel någon tydlig tendens att dominera över de andra, även om variabel 48 har något större textspridning än de övriga. Samtliga skribenter är konsekventa i sina val. Någon inherent variation eller vacklan i skrivbeteendet föreligger inte.

Nr	Formel	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	Σ
97	u för v											p			p						2
100	w för v	k	k	k	k	k	k	k		k	k		k		k	k	k		k	k	15

Den fjärde och sista gruppen uppvisar ytterligare en ny bild. Här ser vi en tämligen stabil situation – men inte helt. Skribenterna är ganska kategoriska – de väljer i regel en variant. Men de är också konventionella – de väljer samma variant (98). Undantag är skribenten till text 11 (som väljer det ovanliga alternativet 95). Författaren till text 14 är den enda som uppvisar inherent variation.

Sammanfattning

I den här uppsatsen har jag illustrerat hur man kan närma sig den nysvenska språkliga variationen på den ortografiska nivån. Med en komparativ metod som går ut på att fastställa oöverensstämmelser med nusvenskan kunde 123 stycken s. k. diskontinuerliga grafiska variabler noteras i materialet. Materialet utgjordes av 19 uppländska prästrannsakningar från 1660–70-talet. I undersökningen visades hur dessa variabler fördelade sig som kärn-, mitt- och periferivariabler. Vidare diskuterades variablernas s. k. textspridning, frekvens och ordspridning samt sambanden dessa emellan. Uppsatsen avslutades med en kort diskussion om hur konsekvent en enskild skribent är i sin stavning. Undersökningen har således lagt grunden för framtida fackmannamässigt utförda språkliga förfalskningar av informativ text från senare hälften av 1600-talet.

Litteratur

Dahlgren, F. A., 1914–16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*, Lund.
Hellquist, E., 1902: *Studier i 1600-talets svenska. Anteckningar*, Uppsala. Skrifter utg. av K. Hum. Vetenskapssamfundet i Uppsala 7:6.
Lange, S., 1986: "Databas för undersökning av svenskt skriftspråk perioden 1526 till 1799". I: *Datorstödd språkforskning. MINS 22*, Stockholm.

- , 1990: "Om ordval och synonymik i äldre och yngre nysvenska texter". I: *Nysvenska studier* 70, s. 95–114.
- , 1992: "En databaserad begreppsordbok för den äldre svenskan". I: *Nordiske studier i leksikografi*. Oslo.
- , 1993: *Manual för språklig beskrivning av nysvenska texter*. Opublicerat manus. Nordiska språk, Stockholm.
- , 1996: "Prästrannsakningarna på 1600-talet och det svenska riksskriftspråkets framväxt". I: *Språket lever! Festskrift till Margareta Westman den 27 mars 1996*. Utgiven av Svenska språknämnden.
- Norelius, F. V., 1885: "Strödda anteckningar om svenskt språkbruk underv 1600- och 1700-talen". I: *ANF* 1, s. 218–234.
- Rannsakningarna efter antikviteter* (Bd I 1960 och bd II 1969 utg. av Olsson, I.; Stahre, N. - G.; Ståhle, C. - I.; Bd III 1992 utg. av Stahre, N. - G.).
- Santesson, L., 1986: *Tryckt hos Salvius*, Lund.
- Ståhle, C. - I., 1975: *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning*, Stockholm.

DIALEKTOLOGI OCH SPRÅKHISTORIA

Att dialektologi är viktig för språkhistoria är *locus communis* i språkvetenskap. Redan på 1800-talet skrev språkvetarna om dialekternas stora betydelse både för allmän och historisk lingvistik. Dialekter jämförde man då med ett träd som växer i skogen och utvecklas naturligt, medan ett skriftspråk (eller en språknorm) liknar ett träd i trädgården, där det i betydande grad odlas av människor. När botaniker vill studera trädets växt och natur går de till skogens träd. Detsamma gäller en språkforskare, som för att studera språkets natur och växt måste vända sig till dialekter (jfr. Brøndum-Nielsen, 1951, 1–7). Trots att denna uppfattning syns vara litet överdriven, och inte tar hänsyn till språkets sociala karaktär, har denna uppmaning inte förlorat aktualitet i våra dagar, särskilt när det gäller studier av språkhistoria. Vilka beröringspunkter finns det mellan dialektologi och språkhistoria? Att varje dialekt har sin egen historia, som är mycket äldre än skriftspråkets eller språknormens historia är självklart. Dialekten är egentligen lika gammal som människospråket överhuvud. Självklart är också att man kan studera dialekternas historia på samma sätt och med samma metoder som vi studerar skriftspråkets historia. Egentligen måste kurserna i nordisk språkhistoria omfatta studier av utvecklingen i alla nordiska dialekter. Mitt ämne är emellertid inte själva dialektutvecklingen, som i och för sig är ett mycket intressant ämne (jfr. Kristensen, 1933), utan i vilken mån dialektdata hjälper oss att förstå utvecklingen i skriftspråket.

Den mest kända och mest utforskade beröringspunkten mellan dialektologi och språknormens historia är fastställandet av dialekternas andel i språknormens utformande [t. ex. sådana former i skriftspråket som *påse* med götamålens vokalförlängning och *mosse* med sveamålens konsonantförlängning (fsv. *posi*, *mosi*)]. Dialektdata kan användas också för att "kasta ljus över gammalt förhållande" (Kristensen, 1933, VII). Denna aspekt sammanhänger med den gamla uppfattningen av dialekten som en skattkammare, där alla möjliga arkaismer bevaras. Dialektdata kan verkligen bli till ett viktigt hjälpmedel vid rekonstruktion av ett tillstånd, som för länge sedan försvunnit från språknormen. Analysen av en sådan arkaism i ett levande mål kan verifiera en språkhistorisk hypotes.

Ex.: På grund av användningen av svaga adjektiv i fornisländskan har S. Kacnel'son antagit, att starka och svaga adjektivformer ursprungligen uttryckte skillnaden mellan ständiga och tillfälliga egenskaper och senare skillnaden mellan individualiserade ("eminenta") och "medelmåttiga" egenskaper (Kacnel'son, 1945, 270; jfr. uppsatsen av K. Kotcheva i detta band, som finner spår av detta tillstånd i modern svenska). Eftersom denna skillnad återspeglades i fornisländska oregelbundet vann hans förmodan ingen anklang i nordistiken. Kacnel'son kände inte till olika adjektivformer i moderna nordiska dialekter. Men just dialektdata kan förvandla hans hypotes till en teori. I Västerbotten (och i några andra svenska dialekter) finns det en form av svaga adjektiv som betraktas som en särskild komparationsgrad som anger "en ganska hög grad" (Åström, 1893, 28). Denna form som Åström kallar "relativ positiv" och Kristensen "okomparerad superlativ" (Åström, 1893, 28, 41; Kristensen, 1933, 15) uttrycker en hög grad av en egenskap (jfr. Kacnel'sons "eminenta" egenskap), jfr. *vakrä stinta* "en ganska vacker flicka",

hø:ga vågen "en väldigt hög våg". Sambandet mellan dessa dialektformer och den av Kacnel'son för förfornordiskan rekonstruerade skillnaden ligger i öppen dag.

Men dialektdata kan inte bara hjälpa vid rekonstruktionen av det ursprungliga tillståndet. De kan användas också vid utforskningen av utvecklingsförloppet i språknormen. Skriftliga källor är i många avseenden otillräckliga för detta ändamål, många språkförändringar återspeglas i skrift antingen i begränsad omfattning eller överhuvudtaget inte. Det gäller i synnerhet de fonologiska förändringar, som inte leder till sammanfall (t. ex. skrivningarna *í, ý, ú, é, ó, á* som betecknade vokallängden i fornisländska och som betecknar en särskild vokal-kvalitet i nyisländskan, eller skrivningarna *o* och *u* i svenska och norska). Utvecklingen i dialekter kan tjäna som en typologisk modell för den utveckling i språknormen, som inte kan fastställas med hjälp av skriftliga källor. Jag vill behandla två moment som i och för sig sedan länge är bekanta för jämförande språkvetenskap men som inte alltid beaktas vid studiet av nordisk språkhistoria. Dessa två moment är: språkgeografisk verifikation av en språkhistorisk hypotes (fastställandet av utvecklingens förlopp och drivkrafter) och prognos av utvecklingen i språknormen på grund av utvecklingstendenser i dialekter.

1. Språkgeografisk verifikation av en språkhistorisk hypotes.

a) Fastställandet av utvecklingsförloppet

De rumsliga variationerna av en företeelse på den språkgeografiska kartan kan visa utvecklingens ordningsföljd i tiden. Formerna som avlöser varandra i rymden kan tolkas som former som avlöser varandra i tiden (jfr. Schirmunski, 1962, 129).

Ex.: Både i norskan och svenskan har de ursprungliga *k* och *g* framför *j* och främre vokaler utvecklats till spiranter. Etapperna av denna utveckling kan iakttas i olika nordiska dialekter. Utgångspunkten – ingen fonologisk skillnad mellan två *k* och två *g* finner vi i Uppland och på Själland. Det första utvecklingsstadiet – oppositionen av velara *k* och *g* – palataliserade *k'* och *g'* är kännetecknande för isländska, några svenska och danska (Jylland) dialekter, det andra stadiet – affricering av palataliserade *k* och *g* finner vi i enstaka danska, svenska (norr- och östsvenska) och norska dialekter, det sista utvecklingsstadiet – spiranter ($\zeta < \ddot{\zeta} < k'$, $j < \dot{j} < g'$) finns i somliga danska dialekter (sydliga öar), de flesta norska och svenska dialekterna samt i de båda språknormerna (jfr. kartorna i Brøndum Nielsen, 1952, N 16; Haugen, 1976, N 17). En sådan komparativ metod tillåter oss inte bara att fastställa utvecklingsstadier utan också att klargöra vilka ord och vilka positioner som drabbas av förändringen först och hur förändringen breder ut sig.

Ett annat exempel av samma slag är fastställandet av etapper av kvantitetsförskjutningen i germanska språk (vokal- eller konsonantförlängningen i de ursprungligt kortstaviga orden, som t. ex. i eng. *name* eller i ty. *Name* eller sv. *tala* och *vecka* < *vika*) med hjälp av moderna dialekter, som visar olika utvecklingsstadier av kvantitetsförskjutningen. En sådan jämförande analys visar bl. a., att den välbekanta kompenstationsteorin, som vill förklara förlängningen av stamstavelsen i germanska språk som en kompenstation för reduktion av den andra stavelsen, inte stämmer (Kusmenko, 1995, 73–102).

Genusförsvinnandets förlopp i nordiska och andra germanska språk kan också demonstreras med hjälp av dialekter, som visar olika utvecklingsetapper: från

dialekterna med tregenussystem till ett egendomligt system med semantiskt betingat genus som i Syd- och Västjylland och vidare till dialekterna utan genus (som t. ex. i Gamla Karleby och Nedervetil (Österbotten) eller i några jylländska dialekter). Moderna nordiska dialekter uppvisar följande genussystem: 1. tre genus med olika artiklar och fullständig kongruens mellan substantiv, adjektiv och pronomen (som i isländskan); 2. tre genus med olika artiklar utan skillnad mellan kongruens hos maskulina och feminina adjektiv (*ein stor båt*, *ei stor kjærke* som i de flesta norska och svenska dialekterna och i de båda norska språknormerna); 3. tre genus med sammanfall av de obestämda artiklarna hos feminina och maskulina substantiv (Gräsömålet i Uppland *en väg – väjen* (mask.), *en hud – huda* (fem) – Schagerström, 1945–1949, 93, 135) eller Nagumålet i Nyland (*en arm – armin*, *en tann – tannen* – Thurman, 1929, 117); 4. tre genus med sammanfall av de bestämda formerna hos feminina och maskulina substantiv (som t. ex. i några folkmål i Gästrikland – Lindkvist, 1942, 57); 5. två genus med kongruens (som i svenskan, danskan); 6. två genus utan kongruens hos adjektiv (som i Sydjylland, jfr. *hu'set æ stu'er*, *ed grø'n træ'* – Lyngby, 1942, 253); 7. två genusformer i obestämd form (*en*, *et*), samma artikel (prepositiv) för två genus i bestämd form (*æ*) vid substantiv utan attribut (t. ex. Sundeved i Sydjylland – Langfeldt, 1939, 62–63); 8. semantiskt genus: dividua – neutrum, individua – utrum, vilket endast visas i bestämd form med adjektiv och vid pronominell syftning (*ded go mælk* "den goda mjölken"); 9. inget genus, som i Karleby och Nedervetil i Österbotten (*en storan häst*, *en storan flickå*, *en storan får*, *hä stor hästä*, *hä stor flickå*, *hä stor fårä* – Hulden, 1972, 48) och i några västjylländska dialekter. Dessa geografiska skillnader kan tolkas som olika utvecklingsetapper på vägen från tregenussystemet till inget genus.

Utvecklingen av genus visar en hierarki av de kännetecknen, med vilka denna kategori uttrycks, i det att svagare kännetecknen på genus (kongruens med adjektiv) försvinner först, de genuskännetecknen, som uttrycks genom ordformen bevaras längst (t. ex. skillnaden i den suffigerade bestämda formen och skillnaden i pronominell syftning försvinner sist).

Vi kan använda nordiska dialektdata både för fastställandet av utvecklingen i nordiska språk och vid bedömningen av sannolikhetsgraden av teorier om språkutvecklingen i andra germanska språk. Jämförelsen av en redan för länge sedan fullbordad utveckling i västgermanska språk med utvecklingen i nordiska dialekter, som kan iakttagas "in vivo", kan visa oss utvecklingsmodellen med högre typologisk sannolikhet. Härtill hör t. ex. fastställandet av utvecklingsstadier vid förändringen av velarer till affrikator i engelskan (se ovan) eller fastställandet av etapper av den så kallade Stora vokalförskjutningen i engelskan med hjälp av utvecklingen i danska dialekter. "The great vowel shift" i engelskan omfattar bl. a. diftongeringen av högre vokalar *i:* och *u:* (som i *house* och *ice*) och utvecklingen av de ursprungliga mellanvokaler *e:* och *o:* till *i:* och *u:* (som i *meet* och *book*). Det finns tre teorier om ordningsföljden av denna vokalförskjutning i engelskan: enligt den första teorin är den engelska vokalförskjutningen en "push-chain" reaktion (dvs. *e:* och *o:* blev till *i:* och *u:* som förträngde de ursprungliga *i:* och *u:* till *ai* och *ou*), enligt den andra teorin var alla dessa förändringar samtidiga, enligt den tredje teorin är det en "drag-chain" reaktion, dvs. *i:* och *u:* diftongerades och utrymde platsen för *e:* och *o:* som utvecklades till *i:* och *u:* (jfr. Plotkin, 1976, 81–87). En liknande förskjutning kan iakttas på Jylland, där *me:n(e)* blev till *mi:n(e)* och *ko:n(e)* till *ku:n(e)*, men de ursprungliga långa *i:* och *u:* utvecklas till glidljöd

eller diftonger (*mei'n* eller *mij'n* < *mi'n*, *hou's* eller *huw's* < *hu's*). Eftersom jämförelsen av jylländska dialekter visar att denna övergång utvecklas här i form av en "drag-chain" reaktion (dvs. först *mi'n* > *mei'n* och *hu's* > *hou's* och sedan *me:n(e)* > *mi:n(e)* och *ko:ne* > *ku:n(e)*), tycks "drag-chain"-hypotesen om den stora engelska vokalförskjutningen vara mera sannolik (Kuz'menko, 1991, 219–228), som mycket mera som i många andra avseenden uppvisar danskan, och jylländska dialekter i synnerhet, utvecklingen, som går i samma riktning som utvecklingen i engelskan. Vokalisationen av somliga konsonanter i engelska (som t. ex. i *day*, *low*, *eye*) som inträffat före vokalförskjutningen och är kausalt förbunden med denna utgör en typologisk parallell till en motsvarande vokalisation i danska dialekter och i dansk språknorm (jfr. *dag*, *lav*, *øie*). Men till skillnad från engelskan, där denna utveckling var fullbordad redan under medelengelsk tid, kan här etapperna av denna utveckling i olika sydsvenska och danska dialekter samt i den danska språknormen iakttas "in vivo" i dag.

Förenklingen av genussystemet i engelskan (som ägde rum på 1100–1300-talet) och i afrikaans (1600–1700-talet) måste studeras med hänsyn till motsvarande utveckling i nordiska dialekter som uppvisar olika etapper av denna utveckling (se ovan). Intressant är att semantiskt betingat genus (dividua – neutrum) – det stadium som föregår försvinnandet av genus – är kännetecknande inte bara för väst- och sydjylländska danska dialekter utan också kan spåras i moderna syd-västengelska dialekter, där pronomenet *it* bara betecknar individuella substantiv (t. ex. *water* och *dust* – Wright, 1905, 266).

b) Fastställandet av utvecklingens drivkrafter.

Jämförelsen av dialektdata kan inte bara fastställa utvecklingens etapper, utan också visa oss möjliga samband av utvecklingen i fråga med en annan utveckling, dvs. visa utvecklingens inre faktorer.

Ex.: I danskan och svenskan går långt *e* till ett öppnare ljud (*æ*), som t. ex. i sv. *fä*, *knä*, *grät*, da. *fæ*, *knæ*, *græd* (jfr. motsvarande fornisländska former *fé*, *kné*, *grét*). Denna övergång sprider sig från danskt och götiskt område till sveamål. E. Wessén skriver att denna övergång bör vara äldre än kontraktionen av (*ai*) > *ei* till *e*, eftersom detta nya *e* inte deltar (Wessén, 1959, 87). Det finns emellertid en annan förklaring av denna utveckling. Övergång av *e* till *æ* är betingad av monoftongeringen av det gamla *ei*, dvs. *stein* blev till *sten* och i samband med detta utvecklas det ursprungliga *e* i *grét* och *fé* till *æ* (dvs. i stället för formerna *stein* och *grét* utvecklas formerna *sten* och *grät*). Dialektdata bekräftar antagandet om detta samband. I de nordiska dialekterna med bevarade ursprungliga diftonger finns ingen övergång *e* > *æ* (jfr. gutn. och nordsv. *stain* och *fe*, norska dialekter och bokmål *stein* och *fe*, isl. *steinn* och *fé* men sv. litt. *sten*, *fä*, dan. litt. *sten* och *fæ*). Särskilt tydligt kan detta samband iakttas i Bohuslän – norra Bohuslän har *e* i "trä" och "fä" men *ei* i "sten", södra Bohuslän – *æ* i "trä" och "fä" men *e* i "sten".

Ett annat exempel är utvecklingen av supradentala ljud ur ljudförbindelser *r* + dental i svenskan och norskan. Hypotesen, som lanserades av Steblin-Kamenskij, förbinder denna utveckling med existensen av två fonologiskt olika *r*-fonem – ett dentalt *r* och ett supradentalt *r* (det så kallade tjocka *l*-ljudet). Enligt denna hypotes kan *r*-ljudet assimilera dentaler och förvandla dem till alveolarer, därför att dess alveolara artikulationsställe är relevant på grund av existensen av ett annat *r*, som var en kakuminal (tjockt *l*) – (Steblyn-Kamenskij, 1965, 35–36). Detta sammanhang bekräftas av dialektgeografiska data – gränsen för tjockt *l* i

svenska och norska dialekter sammanfaller i huvuddrag med gränsen för alveolara *t*, *d*, *l*, *n*, *s* ur ursprungliga *rt*, *rd*, *rl*, *rn*, *rs*. Å andra sidan har dialekterna utan det egentliga tjocka *l*-ljudet (dvs. utan *l*-ljudet med ett *r*-slag) ingen assimilation av *r* + dentaler (t. ex. i Dalarna eller i Jylland, där ett kakuminalt *l* också finns).

Ett viktigt begrepp i detta sammanhang är implicerande isoglosser. Det omfattar två eller flera isoglosser, som sammanhänger systematiskt och betingar varandra rent strukturellt. Sådana isoglossknippen utgör t. ex. främre *r*, tjockt *l*, *r* + dentaler > alveolarer, tjockt *l* + dentaler > kakuminaler. Isoglossen alveolarer < *r* + dentaler förutsätter närvaron av ett kakuminalt *r* ("tjockt" *l*), därför att bara i detta tillfälle kan det alveolara *r*-ets artikulationsställe vara "starkt" och assimilera dentaler. Detsamma gäller isoglossknippet urspr. *ei* = *e*:, urspr. *e*: = *œ*:. Dessa isoglosser sammanhänger, därför att utvecklingen *ei* > *e*: framkallar utvecklingen *e*: > *œ*:. Samma inre samband mellan isoglosser visar vokalbalans, jämviktsaccent och tilljämning. Tilljämningen är en följd av samma prosodiska fenomen som vokalbalans och jämviktsaccent, nämligen tvåmoraebetoningen i både långstaviga och kortstaviga ord (jfr. *kâst(e)*, *bî:t(e)* men *veta*, *vata*, *våtå*). På så sätt implicerar vokalbalansen (framhävandet av två morae både i långstaviga och i kortstaviga ord) tilljämningen. Som implicerande isoglosser kan betraktas också diftonger (Gotland, västnorska och nordsvenska dialekter) eller diftongeringen av långa och förlängda vokaler och utvecklingen av diftonger från förbindelsen vokal + konsonant i danska och sydsvenska dialekter (Kusmenko, 1994, 139–146).

Vi kan fastställa, att utan beaktandet av implicerande isoglosser (om *stein* då *fé*, eller om *sten* då *fä*, eller om *gål* (gård) då *rt*, *rd*, *rs*, *rl*, *rn* > alveolarer) är en språkhistorisk analys ofullständig (om inte omöjlig). Just sådana implicerande isoglosser kan verifiera en språkhistorisk hypotes och fastställa möjliga faktorer för en språkhistorisk utveckling.

Vi har sett ovan hur dialektdata hjälper oss att fastställa förloppet av genusförsvinnandet. Men även faktorerna för denna utveckling kan man få se vid jämförandet av dialektdata, som visar oss vilka faktorer som medverkar till genussystemets förenkling och försvinnande. Det är å ena sidan språkkontakter i Finland och i södra Jylland. Å andra sidan sker genussystemets förenkling undan för undan, den drabbar olika genusformer i olika tider och utvecklingsstadierna av denna process kan iakttagas i olika nordiska dialekter. Dialekter visar oss också inre förutsättningar för genussystemets förenkling och försvinnande. Vi kan se att pluralformerna därvid spelar en viktig roll. I fornisländska och fornsvenska skiljde sig ändelserna i plural hos femininer och maskuliner i motsats till neutrer inte från varandra (ändelserna *-ar* och *-ir* kunde beteckna pluralis hos bådadera) och just detta faktum och i mycket mindre grad förenklingen av kasussystemet, som vanligen antas vara huvudgrunden för genussystemets förenkling (utförligare därom se i uppsatsen av T. Stein), utgjorde en inre grund för sammanfallet av maskulina och feminina. Den andra grunden är den semantiska skillnaden mellan femininum och maskulinum å ena sidan och neutrum å andra sidan, som tillåter konstruktionerna *det stora*, *det viktiga* (och inte *den stora* eller *den viktiga*) för beteckningen av abstrakta egenskaper. I dialekterna med ett bevarat tregenussystem ser vi en tydlig tendens till differentiering av pluraländelserna efter genus (*0* – neutrum, *-a(r)* – maskulinum, *-e(r)*, *-o(r)* – femininum som t. ex. i flera norska dialekter – Skjekkeland, 1977, 88–91). Man kan iakttä att sammanfallet av utrala och neutrala former också börjar med pluralformer. I de östsvenska dialekterna utan genus finns det ingen opposition singular – plural i obestäm

form (Huldén, 1972, 48–49), och just detta sammanfall kunde vara det första steget till genusförsvinnandet överhuvud. I de danska dialekterna med en stark tendens till genusförsvinnandet skiljer sig inte pluralformerna efter genus, trots att det finns tre möjliga pluralmodeller. Här finns det inre flektion, som i *hu's* – *hu:s* eller *'hu:s* – *'hu:s* (da. litt. "hus" – "huse"), *-e*-ändelse (da. litt. *-er*) och ingen ändelse. I detta sammanhang kan man säga att den danska språknormen har de bästa förutsättningarna för försvinnandet av genus (här är genus- och pluralformer nästan helt oavhängiga av varandra). Men dessa förutsättningar skulle inte ha haft några följder, om det nordiska genussystemet inte fått en yttre impuls till förenklingen. Som en sådan yttre impuls kan man betrakta språkkontakter i tre spridningscentrer, Syddjylland – den syddjylländska-nordfrisiska-lågtyska kontaktzonen, stora städer som Stockholm, Köpenhamn och Bergen med starka nordiskt-lågtyska kontakter på Hansatiden, och det finskt-svenska kontaktområdet i Österbotten.

2. Prognos av utvecklingen i språknormen

Dialekter är inte bara en skattkammare, som bevarar de ord och former som försvunnit från riksspråken. Frånvaron av kodifiering kan leda därtill, att utvecklingstendenserna här kan framträda mycket tydligare än i ett kodifierat riksspråk, som är fast inom normens ram. I detta sammanhang vill jag erinra om jämförelsen av dialekten med ett träd, som växer i skogen i motsats till riksspråket, som i en viss grad odlas av människan. Om vi jämför utvecklingstendenser i det danska riksspråket med utvecklingen i danska dialekter kan vi försöka prognostisera utvecklingen i danskan. Inom fonologin är det monofonemiseringen av alla diftonger, som utvecklas av fonemförbindelser vokal + konsonant (som i *brevet*, *flagen*, *piben* o. d.), apokopen och en möjlig vokalförskjutning av samma slag som i jylländskan och engelskan. Inom morfologin – sammanfallet av stavelse- och morfemgränser, förminskningen av genitivbruket och ett möjligt försvinnande av genussystemet. En sådan prognos har naturligtvis mer sannolikhet när det gäller utvecklingen i de dialekter, som ännu inte uppnått ett sådant utvecklingstadium. Jag förstår att det är en otacksam sysselsättning att göra prognoser om utvecklingen i språknormen. I detta fall har vi att göra med flera yttre faktorer som kan förhindra den så kallade naturliga utvecklingen. Ingen av oss kan få se om våra prognoser är riktiga. Men om man får göra sådana prognoser, då kan de göras bara med hänsyn till utvecklingen i dialekter.

Man kan fråga sig, om vi har rätt att rekonstruera utvecklingen i språknormen eller i en dialekt på grund av utvecklingen i en annan dialekt, och denna fråga blir ännu mer berättigad, när vi jämför utvecklingen i två olika språk (t. ex. den stora vokalförskjutningen i engelska och en liknande process i jylländska dialekter, eller förenklingen av genussystemet i engelskan och afrikaans å ena och i nordiska dialekter å andra sidan). Varför såväl ordningsföljden som faktorerna för utvecklingen i ett språk måste vara desamma som i ett annat språk. Vi måste erkänna, att dialektgeografisk verifikation av utvecklingsföljden liksom varje typologisk verifikation endast kan fastställa en högre eller lägre sannolikhet hos utvecklingsföljden. Ju mer lika utgångsvillkoren för en utveckling är, desto sannolikare kan en parallell utveckling vara. Och en dialektologisk verifikation till skillnad från en annan typologisk verifikation har alltid att göra med utgångs-

punkter, som är lika eller mycket nära och ju närmare språk eller dialekter är, desto mer sannolik kan den parallella utvecklingen vara. Den parallella utvecklingen möjliggörs i detta fall å ena sidan av lika utgångspunkter och å andra sidan bestäms den av universella typologiska utvecklingsprinciper. Inte alla detaljer i utvecklingen kan sammanfalla, men en sådan jämförande analys kan visa oss tendenser och etapper av utvecklingen i huvuddrag.

Litteratur

- Brøndum-Nielsen J., 1951: *Dialekter og dialektforskning*, 2:a uppl., København.
- Haugen, E., 1976: *The Scandinavian Languages*, London.
- Huldén, L., 1972: "Genussystemet i Karleby och Nedervetil". I: *Folkmålsstudier* 22, 1972 (1973).
- Kacnel'son, S. D., 1949: *Istoriko-grammatičeskie issledovanija. Iz istorii atributivnyh otnošenii*, Moskva/Leningrad.
- Kristensen, M., 1933: *Folkemål og sproghistorie*, København.
- Kusmenko, Ju. K., 1994: "Skandinavische Diphthongierungen". I: *Arbeiten zur Skandinavistik 11. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavistik in Sigtuna*. Schottmann, H. (utg.), Münster, s. 139–146.
- , 1995: "Mittelgermanische Quantitätsverschiebung im Lichte der Daten der modernen germanischen Dialekte". I: Fix, H. (Utg.). *Quantitätsproblematik und Metrik. Greifswalder Symposium zur germanischen Grammatik*. Amsterdamer Beiträge zur alteren Germanistik 42, s. 73–102.
- Kuz'menko, Ju. K., 1991: *Fonologičeskaja evolucija germanskij jazykov*, Leningrad.
- Langfeld, P., 1939: *Die Mundart des Sundevitt*, Neumünster.
- Lindkvist, E., 1942: "Om Gästriklands folkmål". I: *Från Gästrikland*, s. 1–102.
- Lyngby, K. J., 1942: *K. J. Lyngbys jyske grammatik tillige med en udvalg af hans breve*, utg. A. Bjerrum, København.
- Plotkin, V. Ja., 1976: *Očerki diahroničeskoj fonologii anglijskogo jazyka*, Moskva.
- Schagerström, A., 1945–49: *Grammatik över Gräsömålet i Uppland*, Uppsala. Skrifter utg. genom Landsmålets- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. A: 6.
- Schirmunski, V. M., 1962, *Deutsche Mundartkunde*, Berlin.
- Skjekkeland, M., 1977: *Måføre og skriftmål*, Oslo/Bergen/Tromsø.
- Steblyn-Kamenskij, M. I., 1965: "Om alveolarer og kakuminaler i norsk och svensk". I: *Nordisk tidskrift for sprogvitenskap* 20, s. 18–27.
- Thurman, T., 1929: *Nagumålet*, Helsingfors. Studier i nordisk folologi XIX, 3.
- Wessén, E., 1959: *Svensk språkhistoria*, bd I, Stockholm.
- Wright, J., 1905: *The English dialect grammar*, Oxford.
- Åström, P., 1893: *Degerforsmålets formlära*, Stockholm. Svenska Landsmål XIII, 2.

Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes

ISSN 0946-1841

Bisher sind in dieser Reihe erschienen:

Heft 0: Jahresbericht 1993, 50 S. (1994) [vergriffen]

Heft 1: Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1995. Jahresbericht 1994. 58 S. (1995) [vergriffen]

Heft 2: Claudia Beindorf, Izabela Dahl, Stephan Michael Schröder: Kulturwissenschaft und Landeskunde. Kommentierte Auswahlbibliographien. 81 S. (1995) [Schutzgebühr DM 4,00]

Heft 3: Stephan Michael Schröder: Das skandinavistische Internet. 39 S. (1995) [vergriffen]

Heft 4: Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1995/96. Biographien und Bibliographien der Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter. 66 S. (1995) [vergriffen]

Heft 5: Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1996. Jahresbericht 1995. 62 S. (1996) [vergriffen]

Heft 6: Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1996/97. 52 S. (1996) [vergriffen]

Heft 7: Jurij Kusmenko, Sven Lange (Hrsg.): Nordisk språkhistoria. Föredrag från det 1:a studentikollokviet i nordisk språkvetenskap. Berlin, 7 – 9 juni 1996. 100 S. (1996)

Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 7

Redaktion: Charlotta Brylla, Kristina Kotcheva, Tomas Milosch

Layout: Kristina Kotcheva

Redaktionsschluß: 29. November 1996

© Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin